

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

LJUBINJE

— SREDNJOVJEKOVNI NADGROBNI SPOMENICI —

PREDGOVOR

Obrađujući hercegovačke stećke, ja sam se nekoliko posljednjih godina najviše zadržavao u stolačkom kraju, jer sam tu našao relativno najveće bogatstvo fonda spomenika ove vrste. Pri obuhvatanju naselja i lokaliteta nije se uvijek moglo voditi računa o granicama administrativno-političkih jedinica. Tako sam stećke Premilovog polja, Uboskog i Vlahovića, naselja koja pripadaju opštini Ljubinje, evidentirao u aprilu 1960. godine. Radi dopunjavanja i provjeravanja prikupljenih podataka posjetio sam ove nekropole i u proljeće 1963. godine. U međuvremenu sam postepeno obuhvatao i druge nekropole u okolini Ljubinja. U želji da koliko je to god moguće što više kompletiram građu o stećcima teritorija komune Ljubinje, odlučio sam da sa materijalom Primilovog Polja, Uboskog i Vlahovića pričekam da bih mu pridružio i ostale materijale ljubinskog kraja. Tako je došlo do ove radnje koju sada objavljujem. Možda i ovako izložen materijal nije sasvim kompletan, jer naprimjer, ja nisam pregledao naselja Kruševica, Ivice i Žabice, koja se nalaze u planinskim

predjelima dosta daleko na jugoistok od Ljubinja. Ova kao i neka druga naselja ljubinske komune, nisam obišao zato što, prema ranije prikupljenim podacima Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture i obavještenjima građana Ljubinja i okoline s kojima sam dolazio u dodir, u tim mjestima nema stećaka. Nije isključeno da je, ipak, neka manja nekropola ostala neevidentirana, ali se zasigurno može smatrati da materijal koji se donosi u ovoj radnji predstavlja sve ili skoro sve što Ljubinje danas na tome sektoru posjeduje.

U radu na terenu najviše mi je pomogao Simo Radić, predsjednik Opštinske skupštine u Ljubinju, koji se i sam bavi prikupljanjem i proučavanjem istorijske građe ovoga kraja, pa mu i ovom prilikom izražavam blagodarnost.

Ističem i pomoć Ranka Rosića, majstora-fotografa Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, koji je ne samo obavio foto-snimanja nego mi i u svim drugim poslovima na terenu bio dragocjen saradnik, zbog čega mu dugujem zahvalnost.

I

NEKOLIKO ISTORIJSKO-GEOGRAFSKIH PODATAKA O KRAJU

Ljubinski kraj, obuhvaćen ovom radnjom, predstavlja hercegovačko kraško područje, koje, osim nešto obradivih parcela po poljima i pašnjaka, livada i šume po brdima, uglavnom nije podložno za obradu. Zbog toga je i relativno rijetko naseljeno. Njegova nadmorska visina kreće se od 400 do 1.000 m. Stanovnici se najviše bave stočarstvom, a zatim sijanjem žita i krumpira. U dolinama se gaji i duvan, te nešto malo voća.

Centralno i najveće je Ljubinsko polje koje se pruža pravcem sjeverozapad — jugoistok između planina Kubaša i Viduše, s jedne, i Gradine, s druge strane. Najveća dužina mu je 8,3 a širina 2,2

km. Njegova površina iznosi 8,08 km². Ima nadmorsku visinu od 408 do 462 m. Sredinom polja jednim dijelom godine teče potok Bukovštak, koji u sjeverozapadnom kraju ponire.¹ U najnovije vrijeme ovdje se uspješno gaji voće, najviše jabuke i trešnje.

Ekonomski i administrativno-politički centar čitavog područja je varošica Ljubinje sa nešto više od 1.000 stanovnika, koja se nalazi u sjeverozapadnom dijelu istoimenog polja.

¹ Geografske podatke o Ljubinskom polju vidi kod: Vj. Klaić, Bosna, Zagreb 1878, 207 i Narodna enciklopedija St. Stanojevića, II, 610.

Više sela je situirano po obodu Ljubinskog polja. Nešto veća između njih su: Vođeni, Krajpolje i Dubočica.

Kroz Ljubinje prolazi automobilska cesta koja, preko Stoca i Trebinja, spaja Mostar sa Dubrovnikom.

O prošlosti ovoga kraja znamo vrlo malo. Arhivski i drugi poznati podaci su vrlo oskudni. Ostataka materijalne kulture nema mnogo, a i oni još nisu ispitani.

U brdovitim predjelima na više mjesta vide se okrugle kamene gromile, koje se, iako nisu istražene, analogno takvim gromilama u nekim drugim djelovima Bosne i Hercegovine, smatraju ilirskim grobnicama. One nas, dakle, podsjećaju na ilirska stočarska plemena koja su u ovom kraju živjela nekoliko vijekova prije i poslije nove ere. U prilog toj tezi svjedoči i nekoliko istaknutih brda i uzvisina, koje su u ondašnjim uslovima bile podesne za ilirska naselja, a ti lokaliteti se i danas ovdje nazivaju gradinama.

Na nekoliko mjesta su nađeni ostaci materijalne kulture iz doba Rimljana a ustanovljena je i rimska cesta koja je prolazila kroz Ljubinje i Žegulju.²

Nije poznato kada su Slaveni naselili ovo područje; vjerojatno u VII i VIII vijeku kao i druge naše krajeve.

U drugoj polovini XII vijeka Ljubinje sa okolinom spadalo je u oblast Hum (Zahumlje), koju je Nemanja zajedno sa Travunijom, uskoro prisjedinio srpskoj državi. Humom je tada upravljao njegov brat Miroslav. U vlasti Nemanjića ovaj kraj je, sa manjim prekidima, ostao sve do blizu polovine XIV vijeka, kada su ga Stjepan Kotromanić i Tvrtko I pripojili Bosni. Dijelom te oblasti, kojemu je, po svoj prilici, pripadao i ljubinski kraj, jedno vrijeme je upravljao župan Sanko Miltenović, a iza njega župan Beljak Sanković i brat mu Radič Sanković. Za vrijeme kralja Tvrtka, kao vojskovođa proslavio se Vlatko Vuković iz vlasteotske porodice Hranića, koji je dobio na upravljanje veći dio Huma, u koji je, izgleda, spadalo i Ljubinje. Vlatko je stvorio solidne temelje svojoj porodici, kasnije prozvanoj Kosače, čiji će predstavnici skoro apsolutno gospodariti ovim dijelom bosanske države sve do njene propasti pod Turke. Tako Vlatka nasljeđuje njegov sinovac Sandalj Hranić — Kosača (1392 — 1435 g.), a ovoga je poslije njegove smrti naslijedio sinovac mu Stjepan Vukčić — Kosača (1435 — 1466. g.), za čijeg vremena se ubrzava proces odvajanja južnih oblasti od Bosne. Godine 1448. Stjepan se proglasio hercegom od sv. Save i time osamostalio svoju pokrajinu. Sudbinu Hercegovine dijeli i ljubinski kraj, kao njen sastavni dio. To je doba naglog prodiranja Turaka u naše krajeve. Nakon zauzimanja Bosne (1463 g.), Turci su ugrozili i egzis-

tenciju Hercegovine. Uz to je Herceg imao velikih porodičnih teškoća i sukoba. Iza očeve smrti vlast bijaše prepuštena sinu mu Vlatku (1466—1482. g.). Prilike su se razvijale tako da je čitava Hercegovina pala u turske ruke 1482. g.³

Čitav ljubinski kraj u srednjem vijeku naseljavala su vlaška plemena za koja nije utvrđeno da li su starosjedioci ili doseljenici i kada su mogla doći ovamo. Među ovim plemenima u ljubinskom kraju i u njegovoj neposrednoj blizini isticali su se Vlahovići, Pocrnje, Radosalići, Burmazi, Bančići, Goduni, Boljuni i Hrabreni-Miloradovići.⁴ U susjednoj oblasti Popovog polja isticala se vlastelinska porodica Nikolića,⁵ zatim Sankovića, a još više porodica Nenca Čihorića sa sjedištem u Veličanima.⁶

Samo Ljubinje se prvi puta spominje 1404. g.⁷

Iz dokumenata Dubrovačkog arhiva vidi se da su sedamdesetih godina XV vijeka u Bančićima postojala dva vlaška katuna i da su kao katunari bili Viganj Brajanović i Radič Milobratović.⁸ U isto vrijeme u Vlahovićima je kao katunar takozvanih velikih Vlahova fungirao vojvoda Vukosav Vladjević, čiji je grob i do danas ostao u Vlahovićima.⁹ Na srednjovjekovnoj nekropoli u Premilovom Polju, pored ostalih uglednih Vlahova, sahranjen je i Stipko Radosalić, čiji grob i danas tamo postoji. Izgleda da su Radosalići bili dosta veliko bratstvo donjih Vlahova. Više Radosalića su bili dobri majstori — kamenari. Tako je polovinom XV vijeka, uz istaknutog dubrovačkog klesara Radonju Grubačevića, na najznačajnijim građevinama Dubrovnika radio i Simo Radosalić,¹⁰ koji je vjerojatno iz ovoga kraja. Nekako u isto vrijeme su u Dubrovniku radili klesari i zidari Vlatko, zatim Ostoja, zvani Kostur, a onda i Vitko Radosalić. Vitko je sa još jednim majstorom išao u Srebrenicu da tamo zida franjevačku crkvu.¹¹ Nešto kasnije, krajem XV vijeka, u Dubrovniku su kao kamenari radili Marko i Vukac Radosalić.¹²

³ Istorijske podatke vidi u literaturi: Vj. Klaić, n. d. i Istorija naroda Jugoslavije, I, Beograd, 1953, str. 513—569.

⁴ Vidi: B. Hrabak, O hercegovačkim vlaškim katunima..., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S. X (istorija i etnografija), Sarajevo, 1956, 29—30; J. Dedijer, Hercegovina, Naselja srpskih zemalja, VI, Beograd, SKA, 1909, 292—309 i dalje; M. Vego, Naselja..., Sarajevo, 1957, 127—129.

⁵ Vl. Ćorović, Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem vijeku, Glas SKA, CLXVII, Beograd, 1935, 37.

⁶ K. Jireček, Vlastela humska ..., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (IV), 1892, 279—285; Vl. Ćorović, n. d. 295; M. Vego, n. d., 71.

⁷ M. Vego, n. d., 70.

⁸ B. Hrabak, n. d., 31.

⁹ Isti, 30—31.

¹⁰ C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb, 1947, 78.

¹¹ Isti, n. d., 47, 51, 93, 100 i 126.

¹² Isti, n. d., 43 i 47.

² K. Patsch, Wissenschaftliche Mittheilungen, IX, 298 i Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XIV (1902), 401; J. Petrović, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1957, 173—183.

Ovo sve govori o dosta tijesnim vezama Dubrovnika sa Humom, odnosno Hercegovinom.

U srednjem vijeku, kao i u turskom periodu, iz Dubrovnika je jedan od važnijih drumova išao preko Uskoplja i Slanog u Ljubinje, i dalje u Bosnu i Srbiju.¹³

Relativno više podataka o prilikama u ovome kraju ima iz vremena turske uprave. Turci su mnogo prije samoga pada Herceg-Novog 1482. g., već bili zauzeli neka područja Hercegovine. Najvjerovatnije je da je Ljubinje sa okolicom zauzeto 1465. godine, a svakako prije 1467. g.¹⁴ Ljubinje se kao nahija spominje u turskim dokumentima prvi puta 1469. g.¹⁵ Od osnivanja Hercegovačkog sandžaka 1479. g. do početka XVI vijeka ljubinjaska nahija je spadala u Drinski, odnosno Fočanski kadiluk. Ta nahija se spominje i kasnije — 1477. i 1519. g.¹⁶

U ljubinjском kraju Turci su zatekli vlaška plemena. Tako se u turskim dokumentima krajem XV vijeka navodi da su u susjednoj vlaškoj nahiji Burmaz kao glavna sela bila Ubosko i Hrasno. Ta nahija je tada imala 11 džemata, na čijem čelu su bile vojvode.¹⁷

Ljubinju kao naselju za vrijeme Turaka dosta je porastao značaj. Ono se razvilo kao trgovački, administrativni i vojni centar. Francuz Kikle je prošao kroz Ljubinje 1658. g. i veli za njega da je veliko i lijepo selo sa džamijom.¹⁸ Međutim, još 1659. g. u Ljubinju je bio poznati turski putopisac Evlija Čelebija i on Ljubinje ne smatra selom nego kasabom. Po Čelebiji, Ljubinje je tada bilo sjedište vojvode Hercegovačkog sandžaka, sjedište

kadije, spahijskog ćehaje, janjičarskog serdara i ćatiba.¹⁹

Kao kadiluk Ljubinje se prvi puta spominje 1662. g.²⁰ Jedno vrijeme je u sastavu ovoga kadiluka bilo i Trebinje, a sredinom XVIII vijeka njemu je pripadao čak i Konjic.²¹

Početkom XVII vijeka kao serdari — janjičarske garnizonske starješine, u Ljubinju se spominju: Ahmet-spahija Bubić, kao i neki Mumin. Među istaknutijim porodicama Ljubinja u XVII vijeku spominju se Serdarevići.²²

Postoje podaci da je trebinjski kapetan Osman-paša Resulbegović, po carskoj zapovijedi, gradio tvrđavu u Ljubinju, i to u dva maha — 1721. i 1725. god. Nekako u isto vrijeme, ovaj ugledni feudalac je ovdje sagradio i svoje saraje, kao i džamiju, a nešto kasnije i on sam se preselio u Ljubinje.²³ Do danas se nisu sačuvali ostaci tvrđave, a ni saraja ni džamije.

U ljubinjском kraju su se iz kasnijeg srednjeg vijeka sve do danas očuvali kameni nadgrobni spomenici — stećci, koji su predmet ove monografske radnje. Oni su odoljeli svim vihorima zato što su građeni od tvrdog materijala, što su bili velikih dimenzija i što se nalaze u krajevima koji nisu bili dostupni svakome i u svako vrijeme. Njihov ukupan broj prelazi 600 primjeraka, od čega preko 100 imaju raznovrsne, često originalne reljefne motive dekorativnog i simboličnog karaktera, a 15 primjeraka imaju i natpise u starobosanskoj ćirilici. Ovi spomenici predstavljaju značajne dokumente za proučavanje istorije perioda samostalnosti Bosne i Hercegovine, posebno istorije i umjetnosti XIV i XV vijeka.

¹³ Vl. Skarić, Trebinje u XVIII v., Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1933 (2), 41.

¹⁴ M. J. Dinić, Zemlje..., Glas SKA 182, 247 i 250; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, Sarajevo, 1959, 160.

¹⁵ H. Šabanović, isto tamo.

¹⁶ Isti, n. d., 157 i 160.

¹⁷ Isti, n. d., 160.

¹⁸ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, Stari hercegovački gradovi, Naše starine, II, Sarajevo, 1954, 15.

¹⁹ Isto tamo.

²⁰ H. Šabanović, n. d., 196.

²¹ Vl. Skarić, n. d., 41; M. Busuladžić, Osmanpaša Resulbegović, Gajret, Sarajevo, 1939, 275—283; H. Kreševljaković i H. Kapidžić, n. d., 15.

²² Vl. Skarić, Podaci za historiju Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1931 (2), 65—66; Isti, Trebinje u XVIII vijeku, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1933 (2), 41.

²³ H. Kreševljaković i H. Kapidžić, n. d., 15; Vl. Skarić, n. d., 67.

II PREGLED NEKROPOLA STEČAKA

Ovom radnjom obuhvaćeno je 18 nekropola stećaka koje se nalaze u blizini naselja Miljanovići, Grablje, Žrvanj, Vođeni, Gradac, Dubočica, Ljubinja, Donja Kapavica, Bančići, Premilovo Polje, Ubosko i Vlahovići.

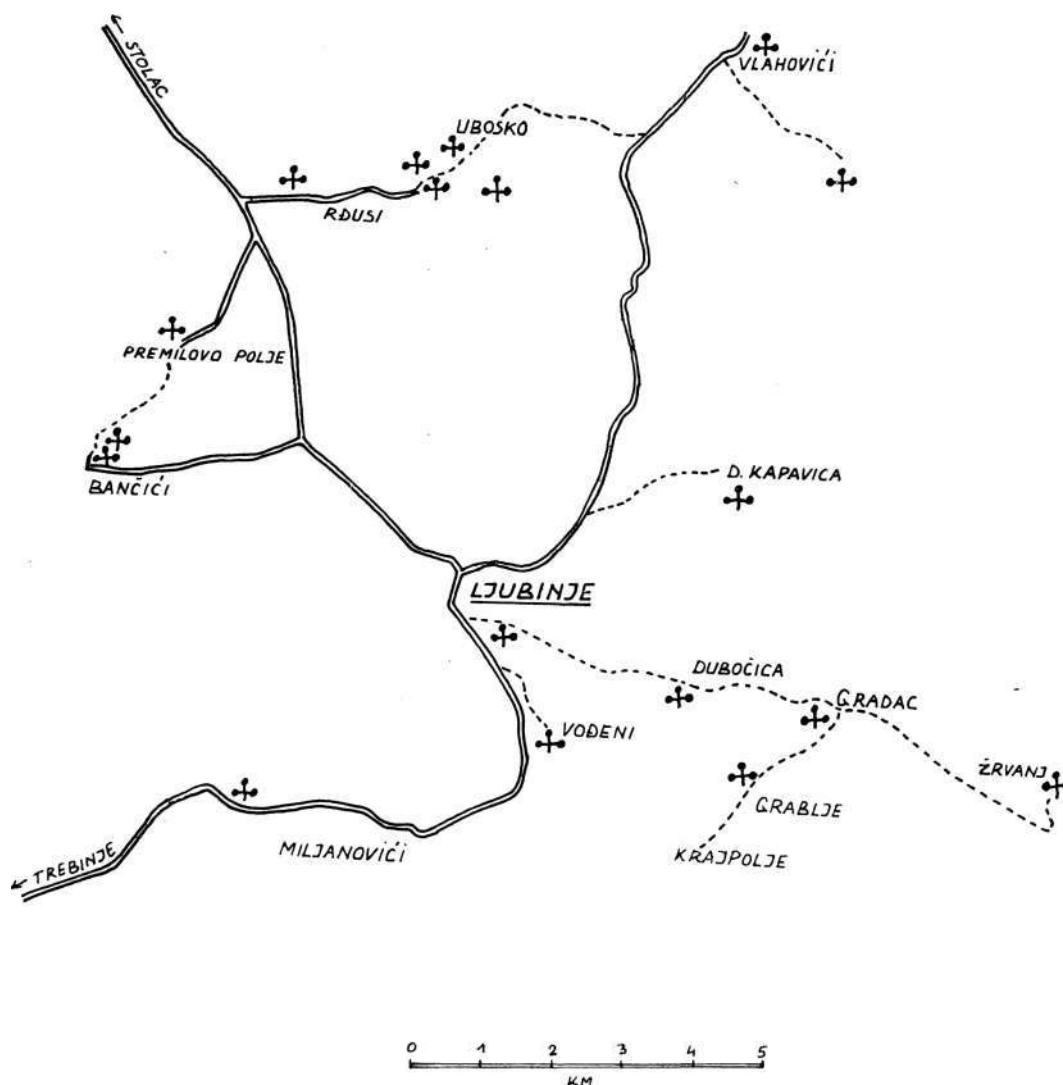
Prilaže se skica terena sa ucrtanim naseljima i lokalitetima nekropola (sl. br. 1).

Miljanovići

Miljanovići su malo naselje koje se nalazi oko 4 km zračne linije jugozapadno od Ljubinja, po-

kraj ceste Ljubinja-Trebinje. U blizini naselja nalazi se manja kamena gomila, na kojoj je nekropolica sa 3 stećka, od čega 2 sanduka i 1 krst sa njemu pripadajućim sandukom. Spomenici su dosta dobro obrađeni i očuvani, 2 su orijentirana po pravcu zapad-istok, a 1 po pravcu sjever-jug.

Spomenik u obliku krsta ima ukrase i natpis. Njegove mjere su: visina 260, širina 160, debljina 35 cm. Gornji uspravni krak se polukružno završava i ojačan je u gornjoj polovici. Sanduk ovoga krsta je nešto skliznuo.

1. Skica terena sa ucrtanim naseljima i lokalitetima nekropola.

Na istočnoj čeonj strani (široj) pruža se bordura koja je dijelom od cikcak-linija a dijelom od kosih paralelica. U centru, zatim u vodoravnim krakovima te u gornjem kraku prikazana je po jedna rozeta u kružnom vijencu. Ispod toga je ruka, koja prstima dopire do mača, koji je većim dijelom postavljen ispod štita. Štit je pravougaonog oblika, sa gornjom kosom ivicom. Na sredini štita je rozeta u vijencu, istog izgleda kao što su i ostale rozete na ovome krstu. U slobodnim površinama srednjeg dijela spomenika urezan je natpis po kome doznajemo da je tu sahranjen junak Radihna (sl. br. 2).

2. Istočna čeonj strana krsta u Miljanovićima.

Na zapadnoj strani nalazi se ista bordura kao i na istočnoj, te po jedna rozeta u vijencu na svakom kraku. Osim toga, na ovoj strani je naknadno urezan ćirilski natpis koji kaže da je krst zbog zemljotresa pao 1889. g. i da ga je jerej Savo Simić podigao 1890. g.²⁴

²⁴ M. Bijelić, Natpis iz Miljanovića, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1891, 54—55.

Grablje

U jugoistočnom kraju Ljubinskog polja nalazi se malo selo Grablje. Na zapadnoj strani sela, odmah pokraj puta koji vodi u Krajpolje, na blago podignutom terenu situirane su manje srednjovjekovne nekropole na tri mjesta. Ovaj lokalitet je kod obližnjih stanovnika poznat pod imenom Grubačev kamen.

1. Prva nekropola je smještena na okruglastom blagom izbočenju. Tu je 6 spomenika u obliku sanduka, prosječnih dimenzija, Neki primjerci su znatno utonuli u zemlju. Stećci su orijentirani u pravcu zapad-istok. Nemaju ukrasa.

U neposrednoj blizini ima više grobova, koji su oivičeni manjim kamenjem.

2. Svega dvadesetak metara daleko nalazi se šumicom obrasla glavica. Tu sam našao 2 stećka u obliku sanduka prosječnih dimenzija, solidne obrade i uobičajene orijentacije.

Na vodoravnoj stranici jednoga od njih prikazan je pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Preko štita se pruža kosa prečka.

Odmah do stećaka nalaze se temelji jedne crkvice. Sasvim dobro se primjećuje polukružna apside na istočnoj strani zgrade. Inače je na gomili dosta kamenja od porušenih zidova. Zbog te stare crkvice ovaj lokalitet je poznat po imenom Crkvina.

3. Oko 100 m južno odavde nalazi se manja gromila i na njoj 2 stećka u obliku ploča, iste orijentacije.

Žrvanj

Žrvanj je naselje koje se nalazi u brdovitom kraju, oko 8 km zračne linije na jugoistok od Ljubinja. U neposrednoj blizini zgrade Osnovne škole koja pripada Gornjem i Donjem Žrvnju, a na lokalitetu koji se zove Vrtine, od nekadašnje nekropole do danas su preostala samo 2 spomenika, i to jedan u obliku sanduka a drugi u obliku krsta. Spomenici su vrlo dobro obrađeni i očuvani. Orijentirani su po pravcu zapad-istok. Obadva imaju ukrase.

Sanduk je vrlo visok, a prema dole je nešto sužen. Ima odvojeno postolje. Dimenzije stećka su: dužina 145, širina 70, a visina 186 cm. Ukrašene su mu sve četiri uspravne strane.

Na bočnim stranama, kao i na zapadnoj čeonj strani, najprije se pruža friz od cikcak-linije koji u trouglastim površinama ima po dvije simetrične spiralice. Ispod toga friza nastaje široko polje od mreže malih rombova sa tačkom u centru svake od njih. Ispod te mreže su arkade sa dubokim interkolumnijama.

Na istočnoj čeonj strani, ispod friza od cikcak-linija sa spiralicama, pruža se uzak friz od same cik-cak-linije, a onda nastaje figuralna kompozicija u kojoj žena pridržava uzde konja na kojemu jaše muškarac. U drugoj ruci žena drži krst.

Konjanik jednom rukom drži uzde, a situacija sa drugom rukom, zbog oštećenosti kamena i lišajeva, nije jasna — izgleda da drži pticu. Ispod te scene su arkade sa dvije interkolumnije. Kapitali stubova i lukovi su naglašeni sa još jednom urezanim linijom, kako je to, uostalom, učinjeno i na bočnim stranama.

Na slici br. 3 vidi se južna bočna, a na slici br. 4 istočna čeona strana ovoga spomenika.

Spomenik u obliku krsta ima relativno velike dimenzije.

Ukrasi na zapadnoj čeonoj strani se vrlo teško raspoznaju. Tu je bordura od kosih paralelica, zatim na vodoravnim i na gornjem uspravnom kraku po jedna rozeta u kružnom vijencu. Na ovoj strani se primjećuju i slova ćirilskog natpisa, koja su naknadnim urezivanjem drugih slova toliko oštećena da se on danas ne može rekonstruirati.

Na istočnoj čeonoj strani ukras je jasniji. Tu je bordura od kosih paralelica, koja se pruža paralelno uz sve ivice. Uz ivice uspravnih krakova, kao i preko sredine krsta, uz vrpca od kosih paralelica, pruža se i vrpca od cikcak-linija. U centru krsta urezana je rozeta u tordiranom kružnom vijencu. Po jedna takva, samo nešto veća, rozeta u

vijencu nalazi se na vodoravnim i na gornjem uspravnom kraku. Ove rozete više liče krstovima čiji se kraci pri kraju još i račvaju — završavaju kao trozub. Od rozete u gornjena uspravnom kraku do one u centru krsta urezane su dvije cikcak-linije koje se prepliću (sl. br. 5).

Bočne strane vodoravnih krakova ovoga spomenika imaju krst-rozetu u vijencu, koja je, opet, u pravougaonom okviru od kosih paralelica. Uspravni krakovi sa bočnih strana imaju dvostruku vrpca od kosih paralelica i od cikcak-linija.

Ostali podaci

Od okolnih seljaka doznao sam da se na lokalitetu Godi nalazi nekropola sa 15 stećaka. Samo mjesto na kome su stećci zove se Crkvina. Taj lokalitet je od Vrtina udaljen oko 2 km zračne linije na sjeveroistok.

Vođeni

Vođeni su seoce koje se nalazi u Ljubinjskom polju, oko 1,5 km južno od Ljubinja. U blizini kuća, ispod ceste koja vodi u Trebinje, nalazi se mala nekropola sa 4 stećka, od čega su 3 sanduka i 1

3. Južna bočna strana visokog sanduka u Žrnju.

4. Istočna čeona strana visokog sanduka u Žrnju.

ploča. Ploča i 1 sanduk postavljeni su na kamenu gromilu, a druga 2 sanduka, koji su relativno manjih dimenzija, nalaze se odmah do same gromile.

Spomenici su dobro klesani, ali su danas nešto oštećeni. Orijentirani su po pravcu zapad-istok.

Ukrašena je samo ploča, Na njenoj vodoravnoj strani prikazani su pravougaoni štit sa mačem ispod njega i pokraj štita luk sa strijelom.

Gradac

Gradac je naselje u istočnom kraju Ljubinskog polja. Na zaravanku ispod sela situirana je nekropola sa 12 stećaka, od čega 11 u obliku sanduka a 1 je krst sa pločom koja mu pripada. Orijentacija ovih stećaka je po pravcu zapad-istok, osim jednoga koji stoji okomito na taj pravac. Inače su oni dosta dobro obrađeni. Tri su ugrađena u podzid.

Osim navedenih, ovdje se vide i 2 fragmenta rimskih miljokaza, koji su iskorišteni kao nadgrobni spomenici. U istočnom kraju nekropole kasnije je sagrađena pravoslavna crkvice, u čije zidove su ugrađeni stećci, što znači da je nekropola prvobitno bila mnogo veća.

Odmah do stećaka i crkvice su noviji pravoslavni grobovi.

Ukrašena su 2 primjerka.

Na bočnim stranama jednog visokog sanduka na postolju pruža se friz od povijene linije sa trolistovima i ispod njega arkade sa po 4 interkolumnije, kod kojih su ivice stubova i lukova plastične i kapiteli nešto naznačeni.

Na čeonim stranama spomenika u obliku pravilnog krsta ima plastičan motiv stilizovanog krsta. Krakovi toga krsta završavaju se u vidu trozuba (pojednostavljen ljiljan), a donji uspravni krak je mnogo duži i preko sredine ima prečku, tako da to liči na još jedan krst.

Ostali podaci

Iznad sela se izdiže krševito brdo koje veoma liči na ilirsku gradinu. Seljani pričaju da je tu nekada bio »grad«. Inače se na području Graca nailazi na ostatke rimskih građevina.

Dubočica

Dubočica je naselje u sjeveroistočnom, kraju Ljubinskog polja, upravo između Ljubinja i Graca.

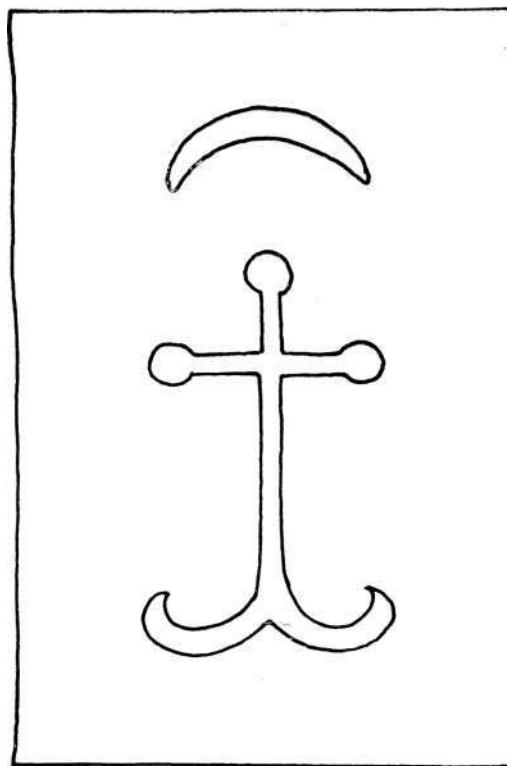
U ravnici južno od sela, zarasla u šumici, nalazi se velika nekropola sa oko 150 stećaka (nije bilo moguće ustanoviti tačno brojno stanje). To su mahom niski ili srednje visoki sanduci, zatim nekoliko amorfnih komada i 1 dosta utonuo rustičan sljemenjak. Izvjestan broj je manjih dimenzija — dječji spomenici. Obrada ovih stećaka je upadljivo neujednačena. Spomenici su postavljeni po pravcu zapad-istok i svrstani dosta gusto u nizove, okomito na tu orijentaciju.

5. Istočna čeona strana krsta u Žrvnju.

Nekropola je evidentirana u martu 1983. godine. Koliko se tom prilikom moglo ustanoviti, ukrašeno je 12 spomenika:

Na vodoravnim, stranama 4 sanduka nađen je uobičajen motiv pravougaonog štita sa mačem.

6. Stilizovani krst i polumjesec na jednome sanduku u Dubočici.

7. Ukras na vodoravnoj strani jednoga sanduka u Dubočici.

Na vodoravnim stranama druga 4 sanduka udubljene su okrugle »kamenice«. Jedna od njih je okružena vijencem od listova rozete.

Na 3 sanduka ustanovili smo plastične motive krstova. Jedan od njih je dosta neobično stilizovan i prikazan zajedno sa polumjesecom. Vodoravni i gornji krak krsta su se završavali u vidu krugova, a donji je bio duži i završavao se u vidu sidra. Iznad krsta je polumjesec (sl. br. 6).

Još jedan sanduk je vrlo lijepo i dosta neobično ukrašen. Na njegovoj vodoravnoj strani je bordura od povijene linije sa trolistovima, a unutar ove je scena lova na jelena. Lovac je na konju, sa kopljem upravljenim ka jelenu, koji je ispred lovca. Iznad i ispod jelena je po jedna peterolisna rozeta (sl. br. 7).

Ljubinja

U samoj varošici Ljubinju, u ravnici pokraj ceste smještena je nekropola sa stećcima. Odmah do stećaka je pravoslavna crkva sa aktivnim grobljem. Danas je nekropola stećaka odvojena od

ceste kamenom ogradom. Tu se nalazi ukupno 41 stećak, od čega 4 u obliku sljemenjaka, 27 u obliku sanduka, a 10 u obliku ploča. Orijentirani su po pravcu sjeverozapad — jugoistok. Dobro su klesani, ali su danas znatno okrnjeni, zatim su djelomično utonuli u zemlju ili su nagnuti.

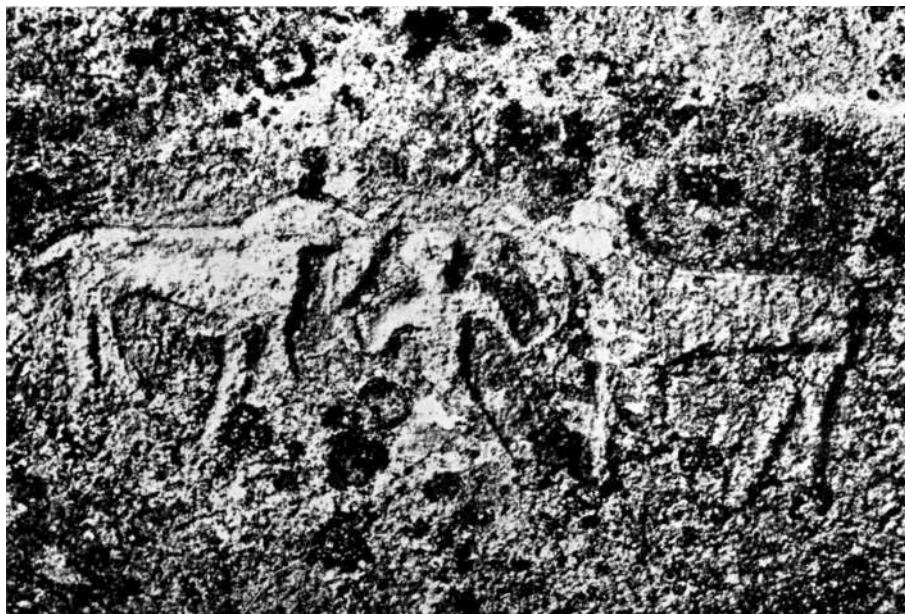
Očito je da je nekada bilo mnogo više stećaka, koji su do danas uništeni na razne načine i sa različitim svrhama, Izvjestan broj ih je uzidan u današnju crkvu i u zid oko groblja.

Nekropola je evidentirana 1961. god.

Spomenik u obliku visokog sanduka sa postoljem ima manju »kamenicu« na vodoravnoj strani.

Na sjeveroistočnoj bočnoj strani jednog visokog sljemenjaka nalazi se plastična scena sa 2 konja i 1 ženom. Konji su okrenuti jedan prema drugome i podignute su im glave. Žena stoji između konja, ruke su joj nešto uzdignute i kao da njima dodiruje opremu na glavama konja (sl. br. 8).

Suprotna bočna strana ovoga spomenika ima originalan reljefni motiv. Tu su zapravo dva jednaka motiva, jedan do drugoga. Na svakome je

8. Sjeverna bočna strana sljemenjaka u Ljubinju.

9. Južna bočna strana sljemenjaka u Ljubinju.

predstavljena figura neke četvoronožne životinje dosta vitkog tijela, sa nogama poput jelenskih, sa dugačkim vratom i glavom koja je visoko izdignuta te repom koji je podignut na gore i poput ljiljana povijen na dvije strane. Kao da su usta životinje otvorena. Ispred životinjske figure stoji čovjek — muškarac, koji jednom rukom pridržava relativno velik uspravan mač, a drugom također nešto drži. Kako je figura životinje prikazana na plastičnoj pravougaonoj površini, rekao bih da se ovdje radi o čovjeku koji drugom rukom pridržava štit na kome je ta figura životinje njegov amblem (sl. br. 9).

Treći ukrašeni spomenik je znatno utonuo visoki sljemenjak.

Po dnu njegovih krovnih ploha pruža se vrlo debela tordirana vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana ovog spomenika. Ispod toga je preko svih uspravnih strana plastičan širok friz od povijene linije sa trolistovima, odozdo porubljen običnom plastičnom vrpcom. Sva četiri vertikalna brida su ojačana debelim vrpcom.

Na zapadnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima još i plastičnu krst-rozetu. To je krst čiji se krakovi povijaju i stvaraju neku vrstu rozete, u čijim se površinama između krakova nalazi još po jedna rozeta.

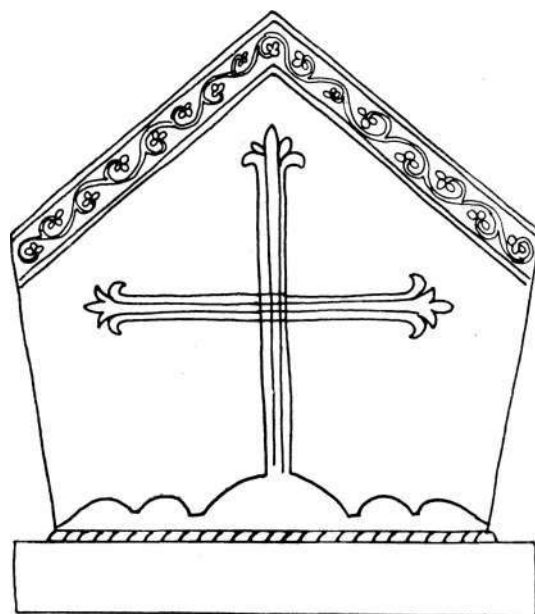
Jedan dobro klesan sljemenjak ima ukrase na čeonim stranama i na jednoj bočnoj strani.

Na jugozapadnoj bočnoj strani je friz od povijene linije sa trolistovima, i ispod njega prikazana je scena lova na jelene.

Na sjeverozapadnoj čeonoj strani povijena linija sa trolistovima pruža se koso, odmah ispod kosih ivica krovnih ploha, a ispod toga na čitavoj strani prikazan je motiv stilizovanog krsta. Krakovi krsta su sastavljeni od po 3 vrpce. Srednja vrpca se kod gornjeg i poprečnih krakova završava kao ljiljan, a ostale dvije se povijaju također kao ljiljanovi

listovi. Donji uspravni krak se pri dnu proširuje i završava valovito na obadvije strane (sl. br. 10).

Na suprotnoj čeonoj strani je povijena linija sa trolistovima, kao i na prethodnoj, a ispod nje je vrpca od kosih paralelica. Takva vrpca od kosih paralelica spušta se i uspravno sredinom te čeone strane. Na ovoj strani su još arkade sa dvije interkolumnije.

10. Sjeverna čeona strana drugog sljemenjaka u Ljubinju.

Peti ukrašeni primjerak je dosta dobro obrađen i očuvan veliki sanduk.

Na njegovoj sjeverozapadnoj čeonoj strani nalazi se motiv stilizovanog krsta, koji je prikazan isto kao i onaj na sjeverozapadnoj čeonoj strani već spomenutog sljemenjaka.

Bančići

Bančići su manje seosko naselje, koje se nalazi oko 6,5 km zračne linije na sjeverozapad od Ljubinja. Zajedno sa još nekoliko manjih naselja sačinjava kraj koji se naziva istim imenom, što znači da selo Bančići predstavlja neku vrstu centra toga kraja. Sa Ljubinjem, kao sjedištem komune, Bančići su vezani dobrom cestom, koja se od glavne ceste Ljubinje — Stolac odvaja i ova-mo dolazi preko Vardišta.

U Bančićima postoje dvije manje nekropole stećaka na maloj razdaljini. Inače su evidentirani u proljeće 1963. god.

Nekropola broj 1

U neposrednoj blizini zgrade Osnovne škole, pokraj same ceste, situirana je nekropola sa ukupno 11 stećaka, od čega 8 u obliku sanduka, a 3 u obliku krsta sa sanducima koji im pripadaju, odnosno pločama. Odmah do stećaka su i savremeni pravoslavni grobovi sa kamenim krstačama. Sve je to ograđeno zidom. Po tim novim grobovima ovaj lokalitet se zove Mihića groblje. Ovu nekropolu sam obilježio brojem 1. Tridesetak metara južno, s druge strane ceste, vide se ostaci starijih krstova. Među njima se još dobro drže 2 oveća krsta na njihovim pločama.

Osim jednoga, svi spomenici ove nekropole postavljeni su po pravcu zapad — istok. Inače su relativno većih dimenzija. Dobro su obrađeni i očuvani.

Ukrašeno je 6 primjeraka.

Jedan sanduk na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija.

Na zapadnoj čeonj strani jednog krsta nalazi se bordura od urezanih cikcak-linija, koja se završava podnu vodoravnih krakova. Unutar ovoga okvira raspoređene su 4 osmerolisne rozete u kružnim vijencima, u svakom kraju po jedna i još jedna u samome centru krsta. Najveća od njih je ona u gornjem kraku. Na donjem uspravnom kraku, odmah ispod spomenute bordure, pruža se friz od plastične povijene linije sa trolistovima, a ispod ovoga isto toliko širok drugi friz od urezanih cikcak-linija. Ta dva friza odvaja uska vrpca od sredine drugog friza niz krak spuštaju se 3 paralelne urezane linije (sl. br. 11).

Na suprotnoj čeonj strani ovaj spomenik ima borduru kao i na prethodnoj, samo što se ova spušta i niz uspravne ivice, sve do dna. Ova strana nema nikakvih frizova na donjem uspravnom kraku.

Vodoravni krakovi krsta sa južne i sjeverne strane imaju urezanu osmerolisnu rozetu u tordiranom kružnom vijencu.

Broj 3 je spomenik u obliku visokog sanduka na postolju koji je prema dolje nešto sužen.

11. Zapadna čeonj strana prvog krsta nekropole 1 u Bančićima.

Jedan visoki sanduk na postolju ukrašen je sa bočnih strana. I na jednoj i na drugoj strani je jednak motiv. Pri vrhu se pruža friz od povijene linije sa trolistovima koji su nešto drugačije stilizovani od onih uobičajenih. Ispod toga je uska vrpca od kosih paralelica, a zatim drugi friz, koji se sastoji od niza četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, uokvirenih dvjema paralelnim linijama. Ispod svega je još niz arkada sa 5 interkolumnija. Bridovi arkada su plastični, lukovi su dosta zaokruženi, a istaknuti su i kapiteli stubova.

Četvrti ukrašeni spomenik je sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od kosih paralelica.

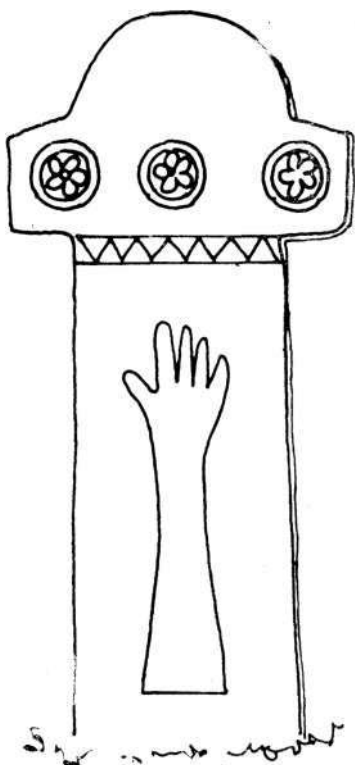
Peti ukrašeni spomenik je u obliku velikog krsta, koji na svojim širim, tj. čeonim stranama ima po 4 plastične jabuke, raspoređene kao krakovi krsta.

Još jedan povelik a okrnjen krst ima ukrase.

Na zapadnoj čeonj strani ovoga spomenika je bordura od kosih paralelica, koja se pruža krajem svih ivica, zatim mali friz od cikcak-linija pri vrhu donjeg uspravnog kraka (u visini donjih ivica vodoravnih krakova), te 4 rozete u kružnim vijencima, raspoređene kao i na prvome krstu.

Na suprotnoj čeonj strani su 3 rozete u kružnim vijencima, raspoređene tako da je jedna u centru a po jedna na vodoravnim krakovima krsta.

Ispod ovog niza rozeta je mali fraz od cikcak-linija, a ispod toga, skoro preko čitave površine donjeg uspravnog kraka krsta, prikazana je ruka do lakta, sa istaknutim prstima (sl. br. 12).

12. Istočna čeona strana drugog krsta nekropole 1 u Bančićima.

Dosta velika ploča uz ovaj krst na vodoravnoj strani ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija.

Nekropola broj 2

Oko 100 m sjeverno od nekropole broj 1 nalazi se još jedna nekropola sa ukupno 16 stećaka, od čega su 3 sanduka i 13 ploča. U ovome kraju ona je poznata pod imenom Janjića groblje. Odmah do stećaka su i savremeni pravoslavni grobovi sa krstovima. Stećci i savremeni grobovi su ograđeni kamenim suhozidom. Spomenici su nešto većih dimenzija, a vrlo dobro su obrađeni i očuvani. Orijentacija im je isključivo po pravcu zapad — istok.

Na više mjesta se primjećuju grobovi koji su na površini zemlje oivičeni manjim kamenjem.

Jedan dosta velik i dosta visok, dobro obrađen sanduk sa postoljem ima ukrase.

Na njegovoj zapadnoj čeonoj strani nalazi se pravougaoni okvir (sa 3 ivice) od kosih paralelica. U većoj polovini toga okvira prikazan je pravougaoni štit sa mačem ispod njega. Preko štita se pruža kosa uska prečka od kosih paralelica. Rubovi štita su također uske vrpce od kosih paralelica.

Drugi ukrašeni primjerak je visoki sanduk sa postoljem koji je malo nagnut.

Preko svih uspravnih strana ovoga spomenika pruža se vanredno lijepo izgrađen plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je s donje strane porubljen uskom vrpcom od kosih paralelica.

Na vodoravnoj strani jedne veće ploče imaju paralelna rebra.

Još jedna velika ploča ima ukrase. Na njoj vodoravnoj strani prikazana su dva motiva — rozeta u kružnom vijencu i krst čiji se krakovi završavaju u vidu krugova.

Donja Kapavica

Donja Kapavica je seoce koje je od Ljubinja udaljeno oko 3 km zračne linije na sjeveroistok. Na lokalitetu Sikimuša, ukraj Miljanovića groblja, oko 700 m južno od seoskih kuća, nalazi se usamljeni spomenik u obliku krsta, sa ukrasima i natpisom.

Spomenik je dobro obrađen i očuvan. Visok je 165, širok 100, a debeo 25 cm. Orijentiran je po pravcu sjeverozapad — jugoistok.

Na sjeverozapadnoj čeonoj (široj) strani ovaj krst ima urezanu borduru od kosih paralelica. U centru je oveća šestorolisna rozeta a na sve četiri strane od nje po jedna manja četvorolisna. Dužinom donjeg uspravnog kraka prikazan je biljni motiv — stabljika sa 2 para simetrično povijenih listova (sl. br. 13).

13. Sjeverozapadna čeona strana krsta u Donjoj Kapavici.

Na jugoistočnoj čeonj strani urezana je bordura kao i na suprotnoj, a unutar ove je natpis u dva duža i 10 kraćih redova koji nam saopštava da je tu sahranjen Tvrtko Vukac (sl. br. 14).

14. Jugoistočna čeona strana krsta u Donjoj Kapavici.

Natpis sam pronašao i evidentirao u martu 1963. god.

Premilovo Polje

Premilovo Polje je manje naselje koje pripada Gleđevcima, a nalazi se oko 5 km zračne linije sjeverozapadno od varošice Ljubinja. Njemu se dolazi oko 3 km dobrom seoskom cestom koja se od ceste prvoga reda Stolac — Ljubinja — Trebinje odvaja nedaleko Žegulje.

Nekropola u Premilovom Polju situirana je u ravnicu ispod seoskih kuća, pokraj puta, koji je kasnije, proširujući se, neke stečke ošteti i kamenom ogradom, koja odvaja put od susjednih njiva, izvjestan broj stećaka i danas djelomično zatrpao. Tu se nalazi 87 stećaka, od čega 1 sljemenjak, 66 sanduka i 20 ploča. (Kako su neki stećci znatno utonuli u zemlju, nije sasvim siguran broj ploča.)

Spomenici su, inače, vrlo dobro obrađeni a i očuvani. Svi su dosljedno orijentirani po pravcu zapad — istok i svrstani u nizove okomito na taj pravac.

Naša nekropola ima znatan broj ukrašenih spomenika, a na 5 od njih nalaze se i natpisi. O takvim spomenicima pružam osnovne podatke.

Na slici broj 15 prikazan je raspored stećaka.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija, koji se pretežno nalazi u ogradi puta i njive. Vidi mu se zapadni kraj.

Na vodoravnoj strani vidljivog dijela spomenika nazire se figura čovjeka i mač pored njega.

Broj 2 je sličan sanduk, čiji zapadni dio viri iz ograde.

Na vodoravnoj strani vidljivog dijela spomenika vidi se dio konja sa jahačem i iznad toga polumjesec.

Broj 3 je visoki sanduk sa postoljem (130X60X130 cm), koji je dobro klesan i očuvan. Prema dolje je nešto sužen.

Na svim uspravnim stranama proteže se friz od niza plastičnih rozeta, obrubljen dvjema vodoravnim paralelnim vrpčama od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonj strani ispod friza urezan je u 4 reda natpis u starobosanskoj ćirilici koji nam govori da su tu sahranjeni RADOSAV VUČIĆ i njegov sin Cvjetko (o samome natpisu kasnije) (sl. br. 16).

Broj 4 je visoki sanduk koji je prevaljen i u ogradi zatrpan. Mogle su mu se izmjeriti dužina i širina koje iznose 145 i 60 cm.

Na vidljivoj bočnoj strani nalazi se urezan natpis u 4 reda koji nam kazuje da je tu sahranjen STIPKO RADOSALIĆ (sl. br. 17).

Broj 5 je utonula velika ploča (?) čije dvije mjerljive dimenzije iznose 200 i 150 cm.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik je imao natpis, koji je od atmosferilija toliko uništen da se danas ne može rekonstruirati.

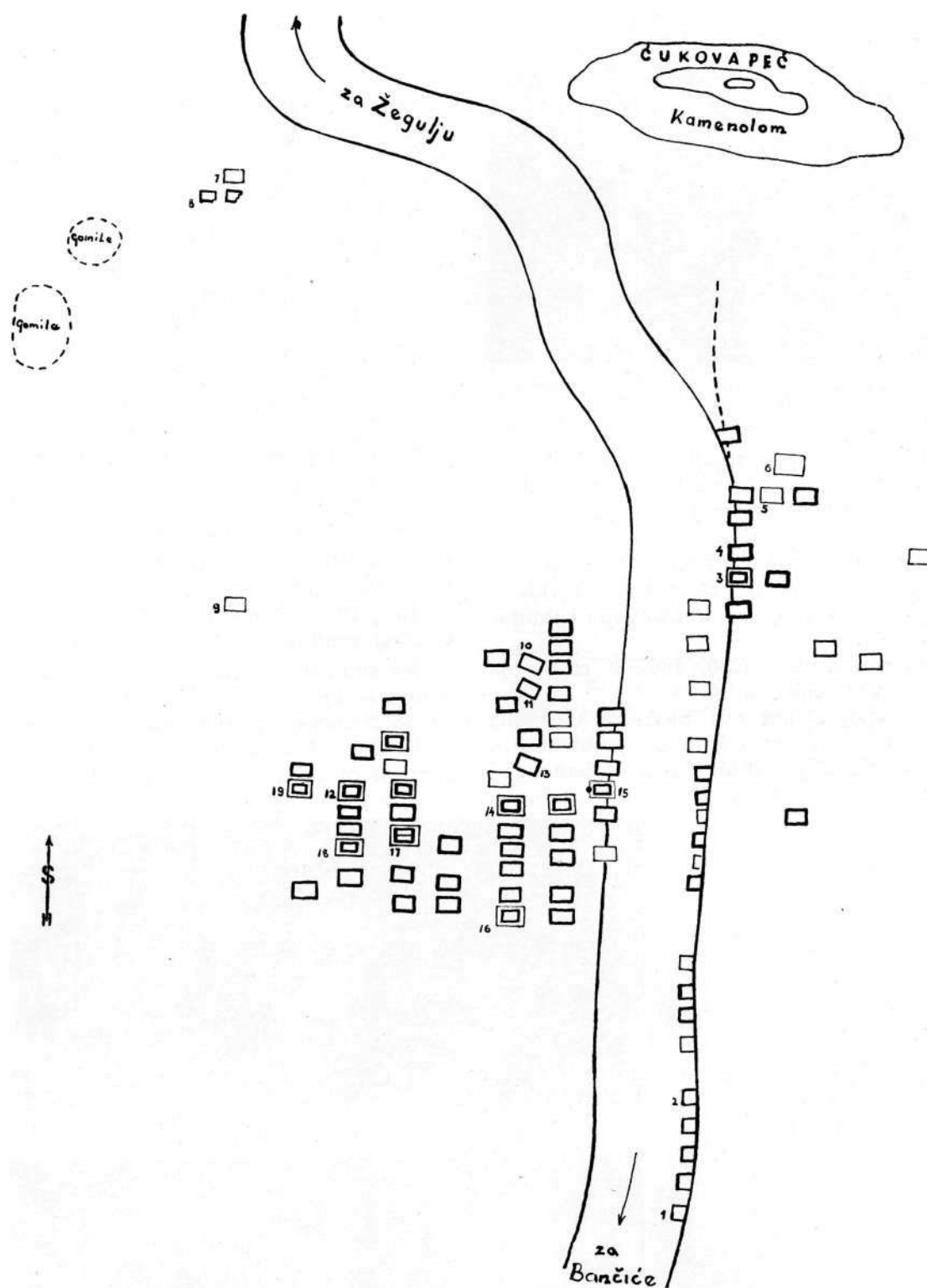
Broj 6 je spomenik u obliku velike ploče, koja je dobro obrađena i očuvana, ali je znatno utonula u zemlju (200X170X50 cm).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika nalazi se motiv plastične rozete sa polumjesecom.

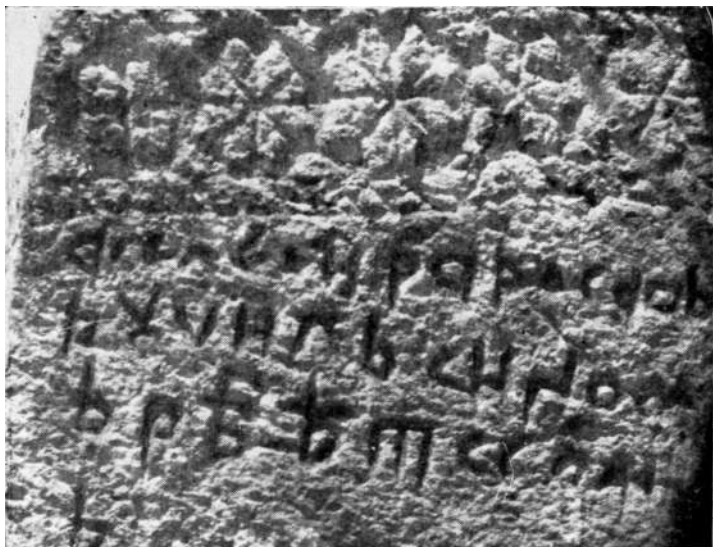
Na zapadnoj čeonj strani urezan je u jednom redu natpis u starobosanskoj ćirilici koji nam kazuje da je tu sahranjen POZNANJ BOGDANIĆ. Ispod natpisa je plastična scena sa dvije ljudske i jednom životinjskom figurom. To su muškarac sa rukama povijenim na bokovima, žena koja slično drži ruke i kao da jednom vodi konja. Na glavi žene je tordirana polukružna vrpca koja vjerovatno predstavlja njenu kosu ili neku kapu, odnosno maramu (sl. br. 18).

Broj 7 je spomenik u obliku neobično velike dobro obrađene i očuvane ploče, čije su dimenzije: 270X210X40 cm.

Vodoravna strana ovoga spomenika ukrašena je plastičnom pravougaonom bordurom od povijene

15. Skica nekropole u Premilovom Polju.

16. Zapadna čeona strana spom. br. 3 u Premilovom Polju.

linije sa trolistovima, a u sredini strane je prikazan veliki pravougaoni plastični štit sa rozetom i kružnim vijencem u njegovoj sredini, Motiv se danas vrlo slabo primjećuje.

Broj 8 je veoma okrnjen, osrednje velik sanduk.

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika vidi se bordura od povijene linije sa trolistovima i unutar nje jedna rozeta.

Broj 9 je velika ploča (230X180X30 cm), koja je dobro klesana i očuvana.

Na vodoravnoj strani ova ploča je ukrašena pravougaonom bordurom od kosih paralelica, a unutar ove se nalazi poveliki štit sa mačem ispod

njega. Štit je pravougaonog oblika, sa jednom nešto kosom stranicom, koja je usječena za proturanje koplja.

Broj 10 je visoki sanduk (145X80X75 cm) koji je dobro obrađen i očuvan.

Na zapadnoj čeonoj strani ovoga spomenika predstavljena je neka figuralna scena, koja se, usljed djelovanja atmosferilija i lišajeva, danas vrlo malo raspoznaje. Vide se figure žena sa visoko dignutim rukama i upadno velikim prstima. I neki drugi motivi, poput stilizovanih krstova, ovdje se još naziru.

Broj 11 je također visoki sanduk (155X78X80 cm), dobro obrađen a osrednje očuvan.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani prikazan je red od 5 jednako postavljenih plastičnih životinjskih figura, koje po svojim vitkim nogama, visoko uzdignutim glavama i kusastim repovima najviše podsjećaju na jelene (sl. br. 19).

Na suprotnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima dosta plastičnu scenu lova na jelene. Lovac je na konju i on dugačkim kopljem gađa jelena u vrat (sl. br. 20).

Na zapadnoj čeonoj strani plastično je prikazana figura konja. Uz konja kao da su bile još neke figure, koje su, međutim, danas oštećene.

Broj 12 je spomenik u obliku dobro obrađenog visokog sanduka sa postoljem (190X93X115 cm).

Na svim uspravnim stranama ovoga spomenika nalaze se lijepo isklesane arkade sa po 7, odnosno sa po 3 duboke interkolumnije sa šiljastim lukovima. Ivice lukova i stubova su ukrašene uskim tordiranim vrpčama. Iznad arkada je friz od obič-

17. Natpis na spom. br. 4 u Premilovom Polju.

18. Zapadna čeona strana spom. br. 6 u Premilovom Polju.

19. Južna bočna strana sponi. br. 11 u Premilovom Polju.

ne plastične vrpce, a iznad međuprostora je po jedna višelisna rozeta (sl. br. 21).

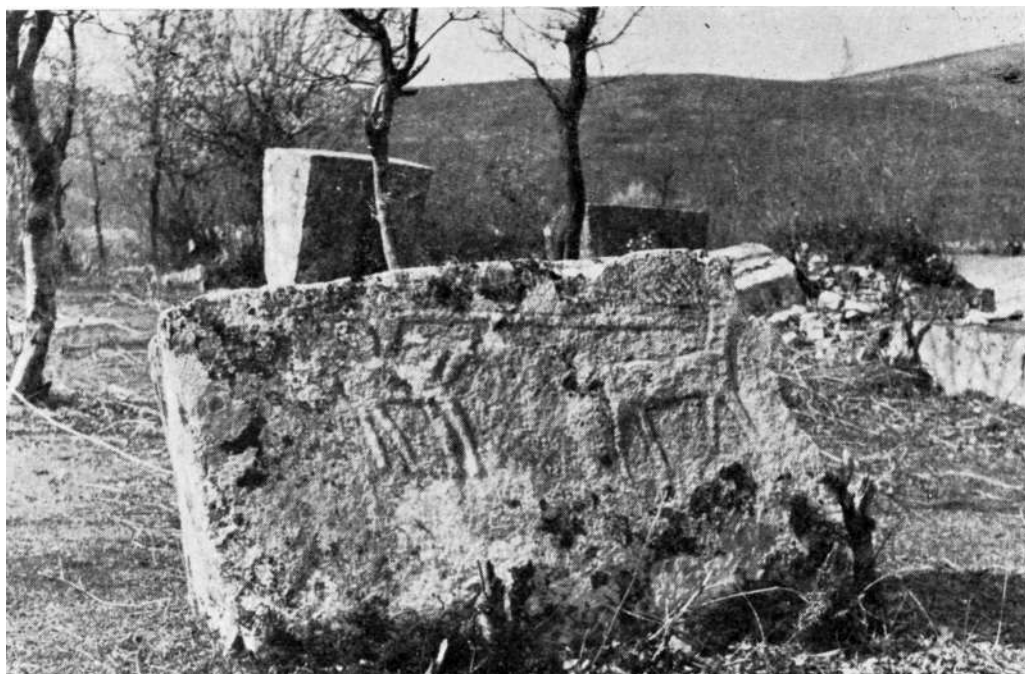
Broj 13 je sanduk (165X105X40 cm) koji je dobro obrađen i očuvan.

Na zapadnoj čeonj strani ovaj spomenik ima teško vidljiv plastičan motiv stilizovanog krsta — rozete.

Broj 14 je dobro obrađen i očuvan visoki sanduk na vrlo velikom postolju (165X85X93 cm).

Na zapadnoj čeonj strani ovoga spomenika plastično je prikazan motiv stilizovanog krsta.

Gornji i poprečni krakovi ovoga krsta završavaju se u vidu kružnih proširenja, koja u svojim centrima imaju ukrasne kružne vjenčiće. Takav vjenčić se nalazi i u samome centru krsta. Sredinom uspravnih krakova su po široki urezi, tako da izgleda kao da su ovi krakovi predstavljeni sa po dvije plastične vrpce. U površinama između krakova krsta nalazi se po jedna plastična petorolisna rozeta. To je sve sa tri strane uokvireno dvostrukim tordiranim vrpcama (sl. br. 22).

20. Sjeverna bočna strana spom. br. 11 u Premilovom Polju.

21. Spomenik br. 12 u Premilovom Polju.

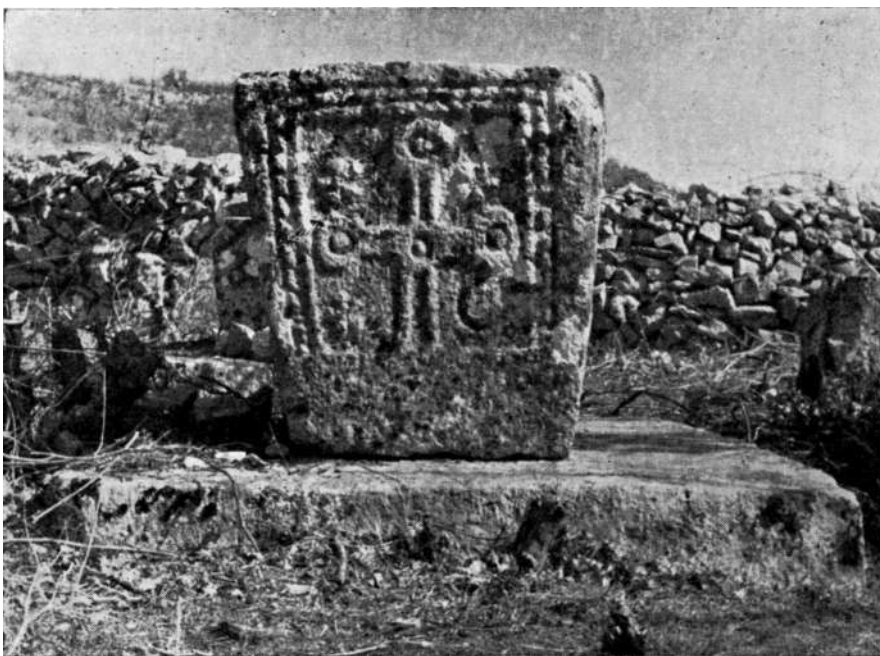
Broj 15 je povelik sanduk sa postoljem. Nalazi se u ogradi, zbog čega mu je samo polovina vidljiva.

Na vidljivom dijelu vodoravne strane ističe se plastičan polumjesec, a na jednoj njegovoj strani uočava se friz od povijene linije sa trolistovima.

Broj 16 je spomenik u obliku dobro obrađenog i očuvanog sanduka sa postoljem (160X95X55 cm).

Na vodoravnoj strani ovaj sanduk ima plastičan motiv krsta — rozete sa ispupčenim centrima.

I na zapadnoj čeonj strani se nalazi isti takav motiv, samo su ispupčenja data u vidu rozete (sl. br. 23).

22. Zapadna čeonj strana spom. br. 14 u Premilovom Polju.

Broj 17 je dobro obrađen, ali nešto oštećen i prevrnut vrlo visoki sljemenjak na postolju (120X80X177 cm).

Pri dnu krovnih ploha pruža se plastična tor-dirana vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana.

Na bivšoj južnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastično predstavljeno kolo sa 5 ženskih figura, a ispod kola je još jedna scena lova na jelena, u kojoj je lovac na konju (sl. br. 24).

Na zapadnoj čeonj strani je plastična krst — rozeta sa ispupčenim centrom i sa trolistovima u međuprostorima.

Na suprotnoj čeonj strani, odmah iznad tor-diranog užeta, plastično je predstavljena ptica.

Broj 18 je prevaljen, inače vrlo dobro obrađen i očuvan visoki sanduk na postolju (135X65X125 cm).

Na uspravnim stranama ovoga spomenika pruža se plastičan friz od kosih paralelica.

Na bivšoj sjevernoj bočnoj (sada vodoravnoj) strani ispod friza su arkade sa 7 interkolumnija. Lukovi tih arkada su polukružni.

Zapadna čeona strana ovoga spomenika ima jedinstven motiv-plastično predstavljenu žensku figuru sa jednom rukom na grudima, a drugom uzdignutom na gore i povijenom u laktu. Na licu ove figure se uočavaju oči, nos i usta, a na glavi polukružan tordirani vijenac, koje vjerovatno prikazuje kosu. Haljina je dosta dugačka, vrlo sužena u pasu, sa pojasom, a ispod haljine se vide noge i stopala. Po svoj prilici je to predstava plesa (sl. br. 25).

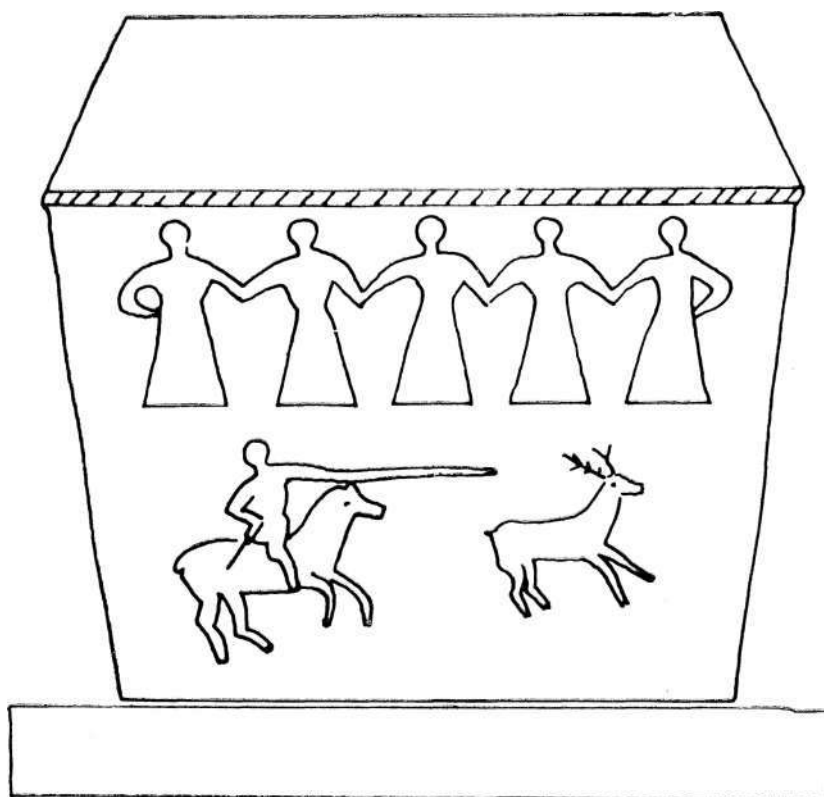

23. Zapadna čeona strana spom. br. 16 u Premilovom Polju.

Broj 19 je dobro obrađen, ali danas provaljen i nešto oštećen vrlo visoki sanduk na postolju (150X58X181 cm), koji je prema dolje nešto sužen.

Na ranijoj sjevernoj bočnoj strani (sada vodoravnoj) najprije se pruža plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, ispod toga još jedan friz od 6 poredanih četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, a ispod svega su arkade sa 6 interkolumnija. Lukovi arkada su polukružni i pri spajaju sa stubovima interkolumnije su sužene.

Na zapadnoj čeonj strani ovaj spomenik ima urezanu liniju, zatim 2 četvorolisne rozete u kružnim vijencima, ispod toga opet jednu urezanu liniju i niže nje natpis u 2 reda koji govori o PAV-

24. Južna bočna strana spom. br. 17 u Premilovom Polju.

LU RADOVIĆU. Ispod natpisa je vodoravna vrpca od kosih paralela, a zatim se pružaju arkade sa 2 interkolumnije, onakve kao i na bočnoj strani (sl. br. 26).

Napominjem da su na ovoj nekropoli neki stećci zasuti kamenjem pa im se neke strane uopšte ne vide. Nije isključeno da i na tim stranama postoje ukrasi.

Ostali podaci

Desetak metara jugozapadno od stećka broj 8 nalazi se manja kamena gromila, a toliko isto dalje u istom pravcu još jedna nešto veća kamena gromila.

Odmah zapadno od tih gromila situirano je manje muslimansko groblje sa lijepo klesanim nišanima. Na jednom vrlo visokom nišanu ima i arapski natpis sa 1225. godinom (po Hidžretu), što znači da su grob i spomenik stari oko 160 godina.

Oko 500 m zračne linije dalje na zapad nalazi se osamljen veliki krst (227X90 odnosno 55X55 cm), koji se završava polukružno i koji na istočnoj

strani ima u 2 reda urezan natpis u kome se kaže da je tu sahranjen neki RAŠKOJA (sl. br. 27). Uz krst nije postavljena ploča, nego je grob samo oivičen neobrađenim manjim kamenovima.

Između Raškojeva krsta i naše nekropole, u ograđenoj njivici Jove Miloševića, koja se zove Gaj, postoji mjesto koje seljani poznaju pod imenom Crkvište, a na kome se i danas zapažaju ostaci neke zgrade, vjerovatno nekadašnje crkve.

Oko 20 m zapadno od Raškojeva krsta, na kamenoj gromili, gdje se primjećuju grobovi od običnog kamena, nalaze se još 2 oveća rustička krsta, jedan pored drugoga. Sjeverni krst na istočnoj čeonj strani ima natpis, od koga se danas razaznaje samo uobičajeni početak, bez imena sahranjenog. Izgleda da je i na jednom i na drugom krstu bilo nekih slova, koja se, međutim, danas ne mogu rekonstruirati. Ovaj lokalitet je ovdje poznat pod imenom Ružića njive.

Na udaljenosti od oko 150 m sjeverno od nekropole stećaka vide se veće kamene gromade, koje se zovu Čukova peć, gdje je u svoje vrijeme bio kamenolom za naše spomenike. Kamenolom je bio

23. Zapadna čeonj strana sipom. br. 18 u Premilovom Polju.

26. Zapadna čeonj strana spom. br. 19 u Premilovom Polju.

još na jednom mjestu — na Ježevoj glavici koja se nalazi oko 500 m istočno od nekropole stećka, odmah do kuća Premilovaca. Tu blizu i danas se vide 2 grubo oklesana stećka.

U b o s k o

Oveće naselje koje je smješteno istočnom ivicom 2 km dugačkog i 800 do 1000 m širokog elipsastog Uboskog polja, između Stoca i Ljubinja, zove se Ubosko. Kuće i obradiva zemljišta su u ravnici ili u nešto blagoj i osunčanoj strani. Naselju se dođe za 1 sat hoda dosta dobrim seoskim putem, koji se malo dalje od Žegulje odvaja sa glavne ceste Stolac — Ljubinje. Tim putem se najprije blago uspinje pokraj Rđusa, a zatim spušta u Ubosko polje.

U Uboskom se stećci nalaze na četiri mjesta. Dvije važnije nekropole su na samome polju i njih smo označili brojevima 1 i 2, treća nekropola je na Crkvini, u istočnom kraju, a četvrta na lokalitetu Grebuša.

Nekropola br. 1

Ova najveća skupina stećaka u Uboskom smještena je na blago uzdignutom terenu u istočnoj polovini polja, nedaleko od samih seoskih kuća. Na površini od oko 50X30 m nalazi se ukupno 57 stećaka, od čega 2 sljemenjaka, 32 sanduka, 22 ploče i 1 krst sa pločom. Stećci su pretežno obrasli trnjem i njima se vrlo teško prilazi. Vidi se da su spomenici ove nekropole vrlo dobro klesani, ali se do danas znatan broj njih atmosferilijama oštetio, neki su okrnjeni ili prelomljeni, a jedan broj je prevaljen ili je djelomično u zemlju utonuo. Na mnogim su lišajevi. Orijentirani su po pravcu zapad — istok, tačnije sjeverozapad — jugoistok, osim 4 primjerka koji stoje pod pravim uglom na tu orijentaciju. Inače se jasno primjećuju nizovi stećaka po pravcu koji je okomit na glavnu orijentaciju.

Uz nekropolu stećaka, naročito na zapadnoj strani, nastavlja se staro i današnje pravoslavno groblje sa nadgrobnim spomenicima u obliku krstova, na čijim stranicama se vide ukrasi, kao reminiscence motiva sa stećaka.

Većina stećaka ove nekropole ima uobičajene dimenzije, ali ovdje imamo i nekoliko vrlo velikih ploča. Jedna od njih (kod spomenika br. 1) ima dimenzije: 310X285X40 cm, što pretpostavlja jednu od nekoliko najvećih ploča, ako ne i najveću ploču uopšte. I nekoliko drugih spomenika upada u oči svojim veličinama, kao što su npr. oni koji su označeni brojevima 1, 15 i 16.

Prilaže se skica ove nekropole (sl. br. 28).

Znatan broj spomenika ima reljefne motive na svojim stranicama. O njima pružam glavne podatke.

Broj 1 je dobro klesan i očuvan visoki sljemenjak (150X155X85 cm) sa postoljem koje se na

27. Raškojev krst u Premilovom Polju.

sve strane proširuje za oko 20 cm. Prema dolje je nešto užu.

Pri dnu krovnih ploha pruža se debela tordirana vrpca.

Na sjeveroistočnoj bočnoj strani ovaj spomenik ima plastično prikazanu scenu lova. Lovac je na konju, sa kopljem kojim gađa jelena u vrat (sl. br. 29).

Na sjeverozapadnoj čeonj strani nalazi se plastičan stilizovan krst, a ispod ovoga neka fantastična životinja. Krst ima jednako dugačke, na krajevima nešto proširene, krakove, čije ivice su prikazane plastičnim vrpcama. Sredina krsta je prikazana u vidu dvaju koncentričnih kružnih vijenaca sa ispupčenim centrom, a i u krakovima je po jedan krug. Životinja ima povijeno tijelo, sa krilima, bez nogu. Na glavi joj je povelik dodatak u vidu dvaju koncentričnih krugova. Ovoj predstavi je teško naći sličnost — nešto malo podsjeća na pijetla (sl. br. 30).

Na suprotnoj čeonj strani spomenika vidimo plastičnu predstavu jelena sa pticom. Jelen je glavu prignuo prednjim nogama, koje su jako naprijed ispružene. Zadnje noge jelena su vrlo

dugačke i u donjem dijelu neobično povijene naprijed. Ptica stoji na jelenu (sl. br. 31).

Broj 2 je okrnjen i nešto utonuo veći sanduk (169X110X50 cm). Pri vrhu njegovih uspravnih strana pruža se friz od vrlo plastične tordirane vrpce.

Na njegovim bočnim stranama prikazan je niz plastičnih ljudskih figura koji najviše podsjeća na kolo. Figure su date jednostavno. Neke su oštećene.

Na sjeverozapadnoj čeonj strani ispod tordirane vrpce ovaj spomenik ima povelik plastičan stilizovan krst i iznad njega još dva mala obična krsta. Jednako dugački krakovi velikog krsta završavaju se proširenjem u vidu kružnih vijenaca.

Broj 3 je neuobičajeno nizak sanduk, inače nešto manjih dimenzija (118X82X17 cm), ali sa postoljem. Okrunjen je na uglovima, a djelomično je i utonuo. Postolje mu izlazi na sve strane za oko 15 cm.

Na vodoravnoj strani ovaj spomenik ima originalnu reljefnu predstavu. To je dvostruki krst kod koga se vodoravni krakovi završavaju u vidu relativno velikih spirala, a uspravni na jednu stranu kao rozeta, a na drugu se račva i opet završava u vidu rozete. Na vodoravnim krakovima, upravo na mjestu gdje počinju spirale, stoji po jedna ptica (sl. br. 32).

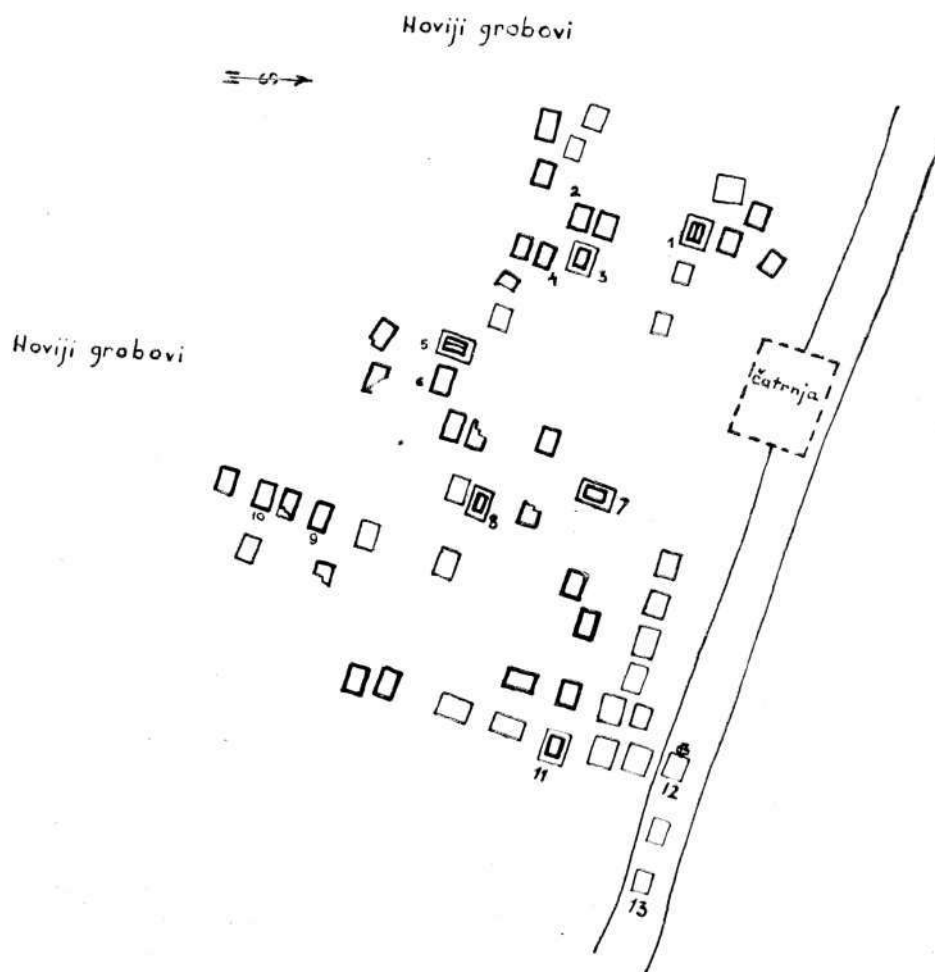
Broj 4 je sanduk srednje obrade i očuvanosti.

Na sjeverozapadnoj čeonj strani nalazi se motiv plastičnog krsta u vodoravnom položaju čiji se krakovi nešto proširuju pri krajevima. Između krakova gornje polovine krsta nalazi se po jedna jabuka.

Broj 5 je visoki sljemenjak sa postoljem (172X X61X100 cm), koji je vrlo dobro klesan i očuvan, ali nešto je nagnut na istočnu stranu. To je jedan od nekoliko spomenika ove nekropole koji su orijentirani po pravcu sjever — jug. Spomenik je prema gore nešto širi. Pri dnu krovnih ploha pruža mu se plastična i dosta široka vrpca, koja u toj visini prelazi i preko čeonih strana.

Spomenik je bogato ukrašen.

Na sjevernoj čeonj strani plastično je prikazan pravougaoni štit, kod kojeg je gornja uža strana malo kosa i uleknuta. Preko čitavog štita, njegovom dužinom, plastično je prikazana životinja visoko uzdignute glave, na kojoj je dodatak koji najviše liči nešto stilizovanim rogovima, dok je rep također gore uzdignut, zatim naprijed povijen, sa završetkom koji se račva i nešto povija na dvije strane. Iako ova životinja ima dugačak i stilizovan rep, ona ipak najviše podsjeća na mladog jelena. Ispod štita, s jedne i druge strane, vire krajevi

28. Skica nekropole broj 1 u Uboskom.

29. Sjeveroistočna bočna strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

uspravnog mača sa krsnicom i jabučastom glavicom. U zabatu ove strane prikazana je neka životinja dugačkog repa ispred koje je zmija (sl. br. 33).

Na suprotnoj čeonj strani plastično je prikazana originalna scena borbe dviju životinja. Jedna životinja ima oveću glavu, dobro razvijen prednji dio tijela i rep koji je dug, te gore i naprijed povijen. Druga životinja je fantastična, ima tijelo zmijoliko povijeno, sa dva krila i zavrnutim repom, te glavom sa velikim i otvorenim raljama. Scena najviše podsjeća na borbu lava sa zmajem. U zabatu ove strane prikazane su dvije ptice, okrenute jedna prema drugoj (sl. br. 34).

Na zapadnoj bočnoj strani prikazana je scena ljudi sa mačevima koji se kreću u koloni. Naprijed je jedna muška figura sa visoko uzdignutim mačem u jednoj ruci, okrenuta prema ostalima. Iza toga je muškarac na konju koji također u jednoj ruci drži visoko podignut mač. Zatim slijede 3 muškarca-pješaka koji drže podignute mačeve. Između konjanika i prvog muškarca, iza njega i nešto iznad (a možda i iza) njih, vidi se još jedna muška figura sa naperenim lukom i strijelom (sl. br. 35).

Suprotna bočna strana ima također originalnu plastičnu scenu sa ljudima i životinjama. Na jednoj polovini ove strane prikazana je borba čovjeka sa medvjedom. Čovjek je veoma malen prema životinji, ali on ima koplje koje upravo zabada

u trbuh medvjeda. Medvjed se propeo, pognuo glavu naprijed i ispružio sve četiri noge sa velikim šapama u borbi protiv čovjeka. U drugom dijelu ove strane spomenika prikazan je lov na jelena. Jelen je visoko uzdigao glavu sa razgranatim rogovima. Njega odozgo progoni soko, a pozadi ga lovac gađa strijelom iz luka (sl. br. 36).

Broj 6 je stećak u obliku visokog sanduka (172X70X80 cm), koji je znatno oštećen, zatim nagnut i utonuo u zemlju.

Na sjevernoj bočnoj strani se vidi, ali ne raspoznaje, dio nekog reljefnog motiva. Na zapadnoj čeonj strani se primjećuje figura čovjeka (ostalo se ne vidi).

Na istočnoj čeonj strani se vidi veći dio trupa, zatim vrat i glava sa rogovima jednog jelena (ostalo je u zemlji).

Broj 7 je visoki sanduk sa postoljem, ali dosta uzak i nešto manji po dimenzijama (145X40X105 cm), koji je malo okrnjen i popucao, ali je inače dobro klesan i očuvan. Spada u nekoliko spomenika ove nekropole koji su drugačije orijentirani.

Na vodoravnoj strani uklesana mu je »kamenica«.

30. Sjeverozapadna čeonja strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

31. Jugoistočna čona strana spom. br. 1 nekropole 1 u Uboskom.

Na sjevernoj čeonj strani prikazan je motiv konja i jahača na njemu, koji pridržava štit. Ispod toga je urezan natpis u 5 redova, koji se samo djelomično mogao rekonstruirati jer je od atmosferilija veoma oštećen (sl. br. 37).

Na južnoj čeonj strani ovaj spomenik ima također urezan natpis u 6 kosih redova koji se nije mogao sav pročitati. Tu se spominje POMOĆAN OSTOIĆ. S te strane iznad natpisa su 2 rozete u vijencima i ispod njih vrpca od kosih paralelica (sl. br. 38).

Na zapadnoj bočnoj strani je najprije plastičan friz od niza četvorolisnih rozeta u kružnim vijencima, koji je odozdo porubljen vrpcom od kosih paralelica, a ispod friza prikazane su obične arkade sa 4 interkolumnije. U arkadama se zapaža nekoliko slova kao završetak natpisa sa čeonih strana.

I suprotna bočna strana ima iste takve arkade i friz iznad njih.

Broj. 8 je dobro obrađen ali danas sa južne strane okrnjen visoki sanduk sa postoljem (147X X87X97 cm). Prema gore je nešto širi, a postolje mu na sve strane izlazi za oko 15–20 cm.

Ukrašen je sa vodoravne i sa tri uspravne strane.

Na vodoravnoj strani prikazan je običan krst.

Na zapadnoj čeonj strani ispod plastičnog friza od povijene linije sa trolistovima, koji se inače proteže preko svih uspravnih strana, prikazana je plastična scena lova na jelena. Na jelena, koji je visoko izdigao glavu sa razgranatim rogovima, lovac odapinje strijelu, a sa gornje strane spušta se soko (sl. br. 39).

32. Vodoravna strana spom. br. 3 nekropole 1 u Uboskom.

33. Sjeverna čeona strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

34. Južna čeona strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

35. Zapadna bočna strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

36. Istočna bočna i južna čeonu strana spom. br. 5 nekropole 1 u Uboskom.

Na suprotnoj čeonu strani ispod friza prikazana je neka četvoronožna životinja sa dole povijenom glavom, na kojoj su 2 roga (ili vrlo dugačke uši) i koja ima kratak rep. Ona najviše podsjeća na srnu. Iza nje je figura psa. Nad srnom (?) je oveća ptica, a iznad ove još dvije nešto manje ptice. U visini ptica, ali u drugoj polovici strane, prikazana je figura žene sa rukama povijenim na bokovima. Na ramenima ove žene stoji po jedna ptica neobično dugačkih nogu (sl. br. 40).

Na sjevernoj bočnoj strani ispod friza nalazi se prilično plastična scena sa 4 gazele u pokretu, jedna iza druge, a nad svakom od njih stoji po jedna ptica koja svojim visokim nogama dodiruje leđa gazele. Ispod prve gazele prikazana je fantastična životinja sa dvije noge kao u ptice, sa glavom kao u pijetla, ali koja se produžuje prema gore u vidu kružnog vijenca, i sa jednim ovećim raširenim krilom. Figura podsjeća na stilizovanu predstavu pijetla (sl. br. 41).

Broj 9 je dole nešto užu sanduk (186X80X55 cm), koji je znatno utonuo u zemlju, a i oštećen je sa južnog kraja.

Na sjevernoj bočnoj strani ovaj spomenik ima vrlo plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod njega isto tako plastičan niz ljudskih figura u kolu, koje se drže rukama uzdignutim u visini ramena. Zbog utonulosti se ne vide sve figure, ali izgleda da je kolo sastavljeno od muških i ženskih figura. Nije moguće reći u kojem se pravcu kolo kreće (sl. br. 42).

Na zapadnoj čeonu strani su iste takve figure, što govori o tome da se kolo produžuje i na tu stranu.

Na istočnoj čeonu strani ispod friza vidi se dio konja i jahača na njemu, dok je ostalo u zemlji.

Južna bočna strana ima samo friz kakav je i na svim drugim uspravnim stranama — vrlo plastičan i većih dimenzija.

Broj 10 je sanduk prosječnih dimenzija, koji je znatno utonuo u zemlju.

Na njegovoj južnoj bočnoj strani vidi se nekoliko ljudskih figura sa uzdignutim rukama, na kojima se ističu relativno velike šake sa sastavljenim prstima.

Broj 11 je vrlo veliki i neobično visoki sanduk na postolju, koji je odlično klesan i očuvan. Dimenzije su mu: dužina 180, gornja širina 88 i visina (bez postolja) 220 cm. Prema dolje je nešto užu. Postolje ima ovakve dimenzije: 220X180X30 cm (koliko se vidi nad zemljom).

Spomenik je ukrašen sa svih uspravnih strana.

Pri vrhu uspravnih strana pruža se plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, koji je s donje strane obrubljen plastičnom vrpcom od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonu strani ispod friza prikazana je scena sa konjem i jahačem, te jednom ženskom figurom ispred konja, koja jednom rukom pridržava uzde konja, a drugom koplje (ili zastavu). Iznad glave jahača vidi se oveća osmorolisna rozeta u kružnom vijencu, a desno i lijevo od nje po jedna dosta velika četvorolisna rozeta (slična krstu) u kružnom vijencu, koji je izvana nazubljen. Sve je to dosta plastično prikazano (sl. br. 43).

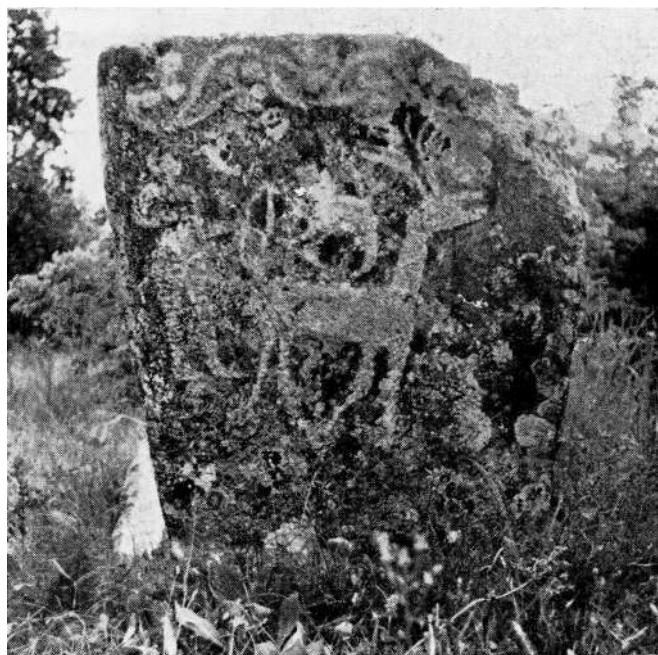
Na suprotnoj čeonu strani ispod pomenutog friza samo je prikazana jedna figura jelena (sl. br. 44).

39. Zapadna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom.

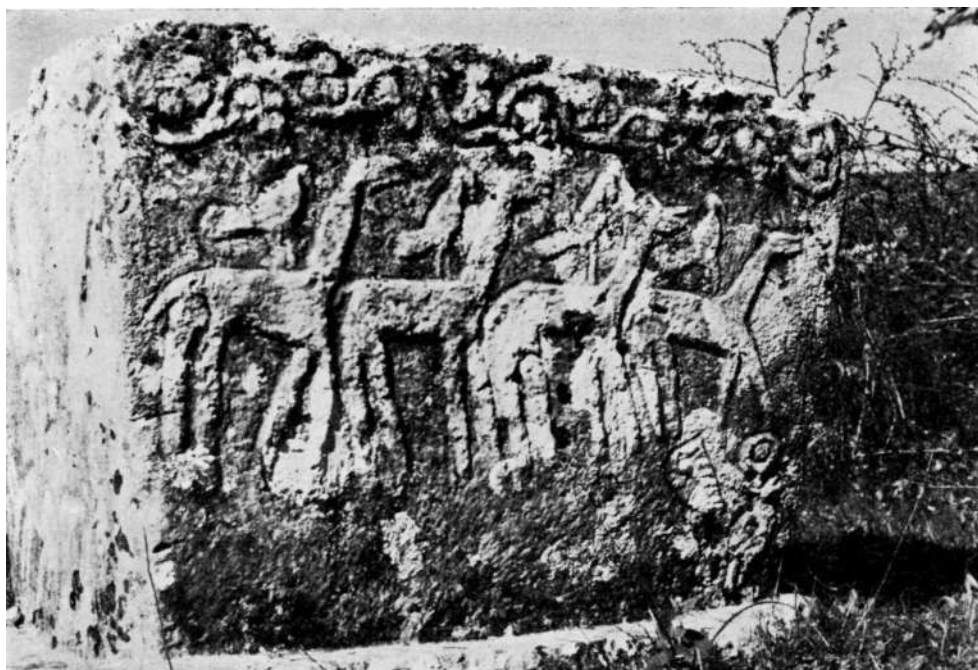
38. Južna čeona strana spom. br. 7 nekropole 1 u Uboskom.

39. Zapadna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

40. Istočna čeona strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

41. Sjeverna bočna strana spom. br. 8 nekropole 1 u Uboskom

Na južnoj bočnoj strani ispod pomenutog friza urezana je obična linija, a odmah ispod nje pruža se niz arkade sa 6 interkolumnija. Lukovi ovih arkade su skoro puni kružni vijenci, koji su s donje strane manjim otvorom povezani sa uskim pravougaonim interkolumnijama (sl. br. 45).

Suprotna bočna strana je slična južnoj, samo što između arkada i friza još ima niz od rozeta u kružnim vijencima.

Broj 12 je spomenik u obliku krsta ogromnih dimenzija: visina 325 cm, najveća širina (sa krakovima) iznosi 165 cm, debljina je 35 cm. Uz krst je ploča koja ima ove dimenzije: 215X160X40 cm. Spomenik je dobro obrađen i očuvan.

Krst je ukrašen sa obadvije šire uspravne strane. Ukrasi su identični. Paralelno sa vanjskim

ivicama pruža se bordura od kosih paralelica. U centru krsta urezana je osmorolisna rozeta. Po jedna takva ista rozeta nalazi se i u centrima vodoravnih krakova i gornjeg kraka (sl. br. 46).

Ploča koja mu pripada ima pravougaonu borduru sa kosim paralelama, urezanu na vodoravnoj strani.

Broj 13 je ogromna ploča skoro kvadratičnog oblika u tlocrtu. Dimenzije su joj: 250X220X35 cm. Prilično je oštećena atmosferilijama.

Na vodoravnoj strani ova ploča ima urezanu pravougaonu borduru od kosih paralelica i unutar nje u jednome uglu polumjesec a u drugom rozetu.

42. Sjeverna bočna strana spom. br. 9 nekropole 1 u Uboskom.

43. Zapadna čeona strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

Nekropola broj 2

Oko 800 m zapadno od prethodne i glavne nekropole nalazi se druga nekropola sa 31 stećkom, od čega 30 sanduka i 1 sljemenjak. Ona je smještena na sasvim ravnom ali lijepom mjestu, skoro usred polja. Spomenici ove nekropole su lijepo obrađeni i većinom su dobro očuvani, ali je izvjestan broj atmosferilijama izgledan, a ima ih i nagnutih i u zemlju utonutih. Orijentirani su isključivo po pravcu sjeverozapad — jugoistok, osim jednoga koji ima orijentaciju okomito na ovakovu. Osim toga, poredani su u nizove po pravcu sjever — jug.

Površina ove nekropole ima otprilike oblik pravougaonika čije su stranice 22 i 10 m.

Sjeverno od nekropole, odmah do samih stećaka, nastavlja se današnje i nešto starije pravoslavno groblje.

Na slici broj 47 vidi se veći broj stećaka ove nekropole, zajedno sa dijelom današnjeg groblja — pogled sa jugoistočne strane.

Prilaže se skica nekropole (sl. br. 48).

Dekoratívne i simbolične reljefne znakove posjeduje 8 primjeraka nekropole.

Broj 1 je nepravilan i utonuo sanduk (180X80X25 cm, koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani predstavljena su 2 plastična stilizovana krsta. Krakovi krstova su jednako dugački, a sastoje se od po 3 linije, od kojih se dvije vanjske pri krajevima povijaju i završavaju u formi sidra, a srednja nešto produžuje i račva, odnosno povija na obadvije strane i, spajajući se sa takvim linijama ostalih krakova, stvara nepravilan kružni vijenac oko krsta (vidi na slici br. 47).

Broj 2 je također nepravilan i utonuo sanduk (160X70X20 (koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani ovog spomenika predstavljena je »kamenica« sa ispupčenim centrom dna, a pored toga još jedan motiv u krugu (kružna pozadina izdubljena) koji je veoma sličan čaši — peharu.

Broj 3 je pravilno klesan ali znatno utonuo sanduk (160X70X25, koliko viri iz zemlje).

Na vodoravnoj strani ovoga spomenika, uslijed djelovanja atmosferilija, do danas je ostala uočljiva samo jedna rozeta.

Broj 4 je nešto manji sanduk (115X58X20 cm, koliko viri iz zemlje).

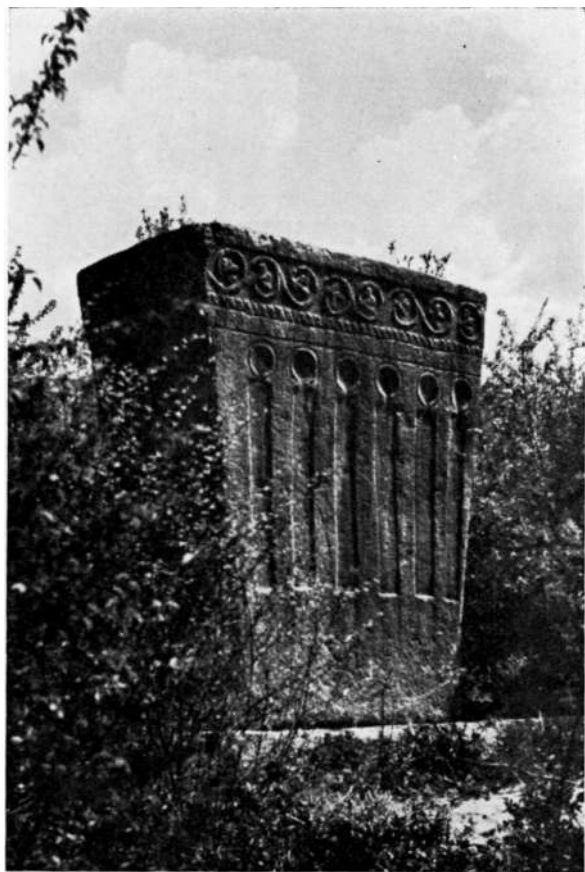
Na vodoravnoj strani mu je plastičan motiv polumjeseca.

Broj 5 je visok sljemenjak sa postoljem (160X85X110 cm), koji pri dnu krovni ploha, po dužini, ima platičnu vrpcu i vertikalna rebra vrlo plastična, koja se, osim toga, pri dnu povijaju malo van i završavaju kao nekim stopama. Zabat istočne čeone strane nije mu vertikalno nego koso odrezan.

Na istočnoj čeonoj strani, u površini kosog zabata, ovaj spomenik ima plastično predstavljenu četvoronožnu životinju sa dosta dugačkim repom i nogama sa po 3 upadno dugačka prsta na šapama. Ima otvorena usta. Ispred životinje je pla-

44. Istočna čeona strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

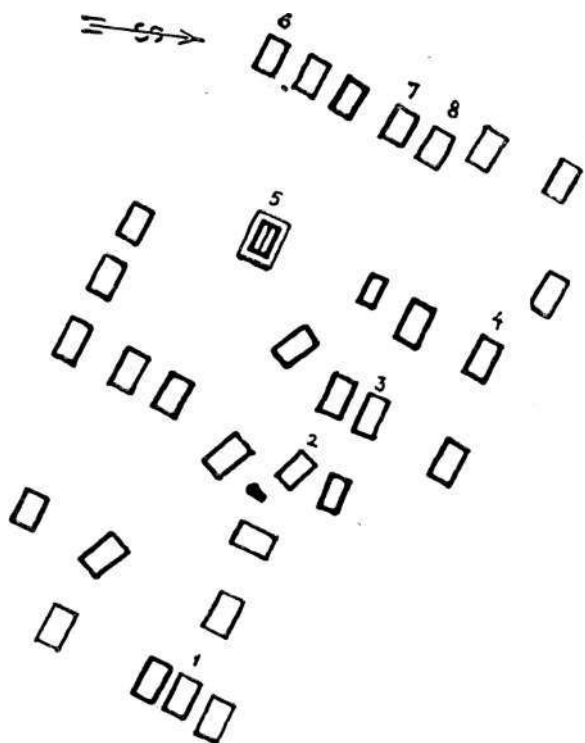
45. Južna bočna strana spom. br. 11 nekropole 1 u Uboskom

46. Zapadna čeona strana spom. br. 12 nekropole 1 u Uboskom

47. Pogled sa jugoistočne strane na dio nekropole br. 2 u Uboskom

48. Skica nekropole broj 2 u Uboskom.

stičan kružni vijenac sa ispučenim centrom. Motiv je originalan i nije sasvim jasno šta on predstavlja (sl. br. 49).

Na suprotnoj čeonj strani spomenika prikazan je dosta velik kružni vijenac sa trolisnom rozetom unutar njega.

Broj 6 je dobro obrađen ali dosta ispucao sanduk (180X80X45 cm).

Na vodoravnoj strani nalazi se plastičan motiv stilizovanog krsta, onakvog kao na spomeniku br. 1.

49. Istočna čeonj strana spom. br. 5 nekropole 2 u Uboskom.

Broj 7 je oveći pravilan, ali djelomično nagnut i utonuo sanduk (180 X 95X85 cm).

Na zapadnoj čeonj strani ovaj spomenik ima plastičan friz od povijene linije sa trolistovima, zatim okvir od uže tordirane vrpce i unutar njega povelik stilizovan krst sa pticom na jednom vodoravnom kraku. Iz kružno udubljenog centra krsta polaze krakovi prikazani sa po 3 niti, od kojih se vanjske pri kraju povijaju u obliku sidra ili ljljana, a srednja se proširuje u krug. S jedne i druge strane takvih kružnih završetaka krakova nalazi se još po jedan mali plastični krug. Na jednom vodoravnom kraku stoji ptica (sl. br. 50).

Na istočnoj čeonj strani prikazan je pravougaoni štit i mač ispod njega. Na štitu je kosa prečka, Oko toga motiva proteže se okvir od povijene linije sa trolistovima. Sve se to danas vrlo slabo vidi. Na južnoj bočnoj strani plastično je prikazana scena lova. Jelen je u sredini. S jedne strane na njega ide lovac na konju i pas, a s druge drugi lovac sa lukom i strijelom. Detalji se ne primjećuju.

I suprotna bočna strana je imala neki ukras, koji se, međutim, danas više ne raspoznaje.

Broj 8 je dobro obrađen prosječan sanduk (147X73X45 cm).

Na vodoravnoj strani ovog spomenika nalazi se urezana pravougaona bordura od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonj strani je plastičan motiv pravougaonog štita i mača ispod njega, Na štitu su dvije kose prečke. Pored štita sa mačem na ovoj strani nalazi se još i motiv stilizovanog krsta.

Na sjevernoj bočnoj strani, u okviru od kosih paralelica, prikazana su 2 jelena.

50. Zapadna čeonj strana spom. br. 7 nekropole 2 u Uboskom.

Nekropola na Crkvini

Sasvim u istočnom kraju Uboskog polja i još nešto malo uza stranu nalazi se oveća kamena gromila, promjera oko 25 m, na kojoj je smještena naša treća nekropola stećaka. Upravo, na gromili je veći dio nekropole, dok su ostali stećci zapadno odmah do nje. Tu je ukupno 48 spomenika. Stanovnici Uboskog ovo mjesto zovu Crkvina. Svi spomenici ove nekropole su u obliku sanduka, od čega 4 imaju i svoja postolja. Dimenzije su im prosječne. Slabije su obrađeni i nemaju ukrasa. Orijentirani su pretežno po pravcu zapad — istok, ali ih ima mnogo koji su postavljeni po pravcu sjever — jug, pa i drugačije od toga.

U neposrednoj blizini nalaze se još dvije manje kamene gromile.

Nekropola na Grebuši

Oko 300 m jugozapadno od Crkvine, ukraj polja, s druge strane od sela, upravo pokraj ceste kojom se sa Rđusa silazi u Ubosko polje, na blago uzdignutom zemljištu, nalazi se naša četvrta nekropola sa stećcima. Obližnji stanovnici to mjesto poznaju pod imenom Grebuša, što znači isto što i Grebnice. U neposrednoj blizini je stara napuštena čatrnja i mjesto gdje je bio kamenolom za stećke. Kod obližnjih seljana postoji priča da je tu nekada bila crkva. Zaista, tu se primjećuju ostaci temelja neke zgrade. Sve okolnosti govore o tome da je crkvena zgrada mogla imati polukružnu apsidu na istočnoj strani. Utonula ploča od 200X125 cm čija se ni sva vodoravna ploha nije vidjela, mogla je biti unutar te pretpostavljene crkve. Ploča je nadgrobna. Ima urezanu pravougaonu borduru od cikcak-linija, zatim u zapadnome kraju plastične motive polumjeseca i četvorolisne rozete (zvijezde),

a zatim se pruža urezan natpis u starobosanskoj ćirilici u 3 reda, koji nam saopštava da je tu sahranjen DABIŽIV RADOVANOVIĆ (sl. br. 51). Ploča je postavljena po pravcu zapad — istok.

U blizini apside nalazi se jedan stećak u obliku sanduka, prosječnih dimenzija i orijentacije kao i prethodna ploča.

U neposrednoj blizini su još 2 slična stećka i 1 fragmenat.

Oko 30 m zapadno odatle nalazi se jedan oveći, ali dosta oštećen sanduk, na kome se vidi plastičan friz od povijene linije sa trolistovima.

Oko 15 m sjeverno od ploče sa natpisom našao sam još jedan sanduk i do njega fragment drugog stećka.

Prema tome, na Grebuši je nađeno ukupno 5 sanduka, 1 ploča i nekoliko fragmenata stećaka.

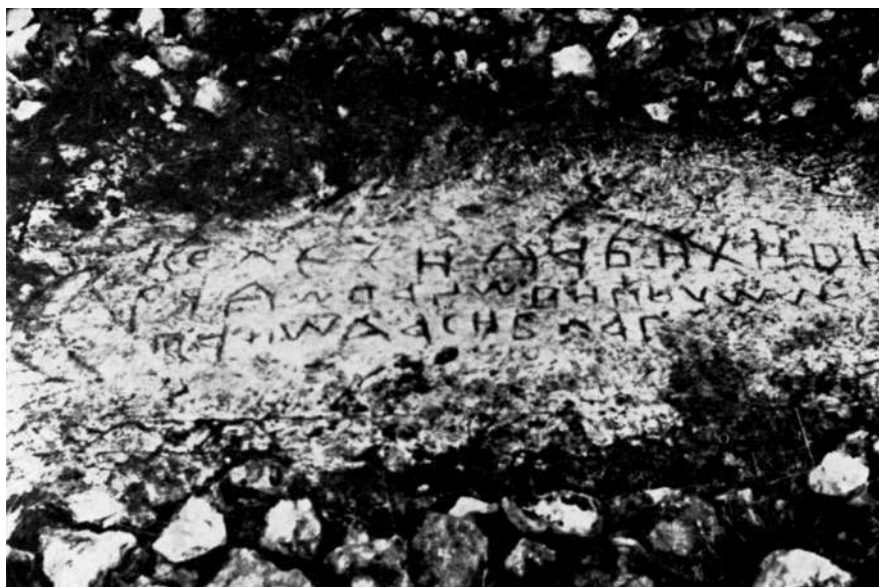
Može se pretpostaviti da je tu nekada bila broj-nija i kompaktnija nekropola.

Nekropola Rđusi

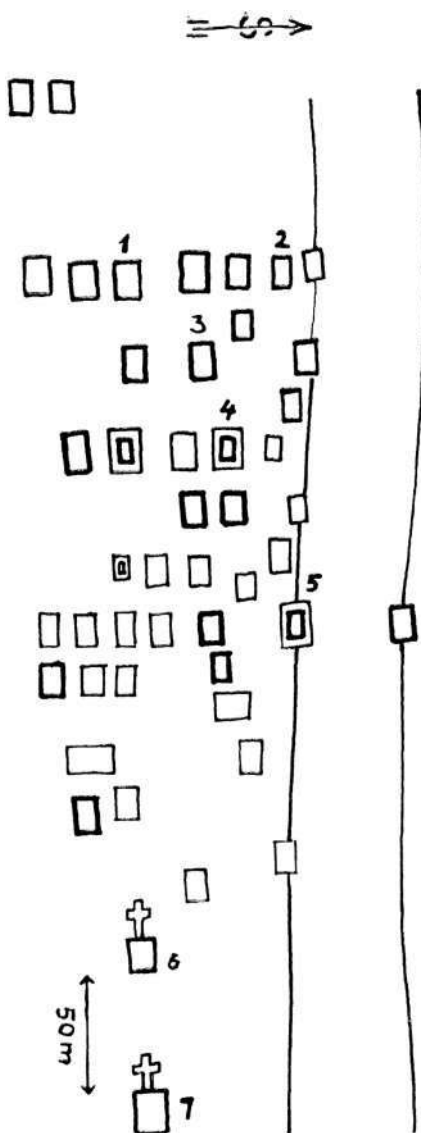
Na zaravanku velike grede, preko koje se mora preći kada se ide cestom od Žegulje u Ubosko, nalazi se zaselak Rđusi, koji pripada naselju Pocrnje. Cesta prolazi pokraj crkve i aktivnog, a i nešto starijeg pravoslavnog groblja, koje je tu odmah uz crkvu. Na ravničastom zemljištu sasvim blizu crkve i novoga groblja smještena je i srednjevjekovna nekropola sa ukupno 40 stećaka, od čega 13 ploča, 25 sanduka i 2 krsta sa sanducima koji im pripadaju.

Ostale nekropole Uboskog udaljene su odavde nešto više od pola sata hoda,

Stećci Rđusa su vrlo dobro obrađeni a i dosta su dobro očuvani — jedino ih je znatan broj zarastao u grmlje pa se do njih teško dolazi, a i ne-

51. Natpis na ploči nekropole Grebuša.

52. Skica nekropole Rdjusi.

koliko ih je od atmosferilija oštećeno. Priličan broj stećaka su relativno većih dimenzija, naročito onih u obliku ploča i krstova. Neke ploče, kao i sanduci, svojim tlocrtom se približuju kvadratu, npr. jedna ploča koja ima dimenzije: 197, 194 i 40 cm. Tu ima i nekoliko malih — dječjih stećaka. Osim 2 primjerka, svi ostali su orijentirani po pravcu zapad — istok. Ovdje su očevitni i nizovi stećaka po pravcu sjever — jug.

Prilaže se skica ove nekropole (sl. br. 52).

Nekoliko spomenika imaju ukrase, pa se o njima pružaju osnovni podaci.

Broj 1 je sanduk prosječnih dimenzija, koji na čeonim stranama ima urezan motiv dvostruke cikcak-linije.

Broj 2 je nešto viši sanduk, koji na vodoravnoj strani ima jedva vidljiva paralelna rebra.

Broj 3 je nešto veći sanduk na odvojenom postolju, koji na zapadnoj čeonj strani ima friz od cikcak-linija.

Broj 4 je vrlo visoki sanduk na postolju (130X X54X154 cm), koji je prema dolje nešto uži.

Pri vrhu svih uspravnih strana ovaj spomenik ima plastičnu povijenu liniju sa trolistom kao friz, a nešto niže još i usku vrpce od kosih paralelica.

Na bočnim stranama ispod pomenutog friza i vrpce prikazane su arkade sa relativno malim lukovima i sa 6 interkolumnija pravougaonog oblika.

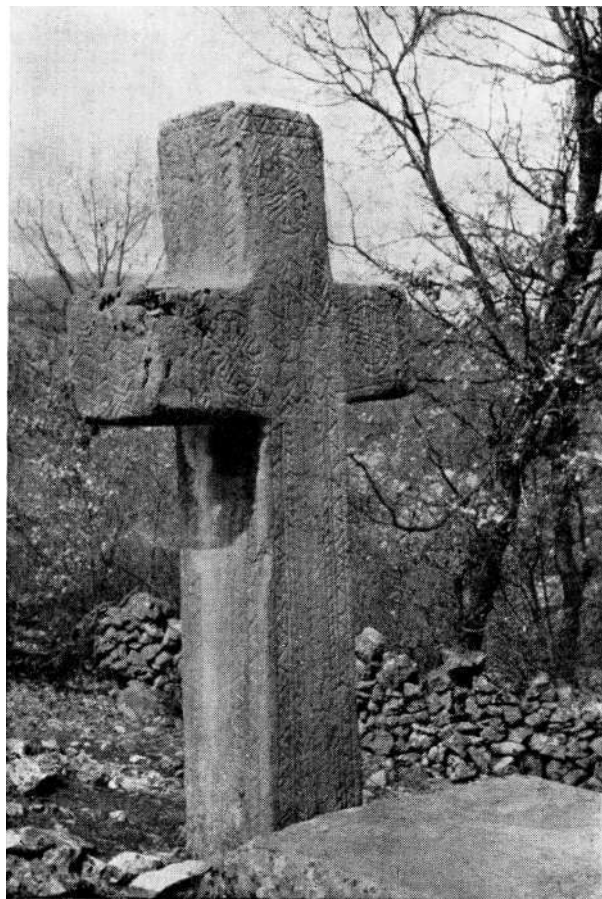
Broj 5 je također vrlo visoki sanduk na postolju, približno jednakih dimenzija kao i prethodni.

Na bočnim i čeonim stranama ovoga spomenika kao friz služi motiv od niza naizmjenično porredanih krugova i kosih krstića unutar dviju paralelnih linija. Ispod toga se pružaju arkade sa polukružnim lukovima i stubovima kod kojih su nešto istaknuti kapiteli.

Broj 6 je spomenik u obliku krsta velikih dimenzija (visina 230, ukupna širina 135 i debljina 30 cm), sa pripadajućim kamenom u obliku sanduka.

Obadvije čeone (šire) strane krsta su ukrašene.

Paralelno sa ivicama krsta pruža se urezana bordura od cikcak-linija između dviju paralelnih linija, s tim što se uspravne i vodoravne vrpce sijeku na sredini krsta i tu čine kvadrat i što vodoravne vrpce još imaju tačkice u površinama između cikcak-linija. Donji dio uspravnog kraka is-

53. Spomenik br. 7 nekropole Rdjusi.

54. Južna bočna i istočna čeona strana prvog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

točne strane ima dvostruku cikcak-vrpca, što razlikuje inače jednako ukrašene strane krsta.

Broj 7 je spomenik u obliku krsta sa sandukom koji mu pripada. On također ima velike dimenzije — još nešto veće od predhodnoga: visina 272 cm, ukupna širina 145 cm i debljina 40 cm.

Spomenik je bogato ukrašen.

Pri vrhu uspravnog kraka pružaju se 3 friza od cikcak-linija, ispod toga je urezan motiv kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega. Nešto ispod toga, tj. upravo u centru krsta, vidi se četvorolisna rozeta-krst, oko koje je niz rombičnih lis-

tića. Desno i lijevo, tj. u sredini jednog vodoravnog kraka, je motiv tordiranog kružnog vijenca sa kosim krstom unutar njega, a u sredini drugoga kraka je tordiran kružni vijenac i krst unutar njega, te pokraj vijenca mala uspravna vrpca od cikcak-linija. Ispod centralne rozete vodoravno se proteže kratka dvostruka cikcak-linija a ispod nje, paralelno sa ivicom donjeg dijela uspravnog kraka, spušta se po jedna cikcak-vrpca, sa tačkicama u međuprostorima, i po jedna vrpca od kosih paralelica.

Ovakav ukras se nalazi sa obadviju širih strana krsta, s jednom malom razlikom što zapadna još ima i male cikcak-frizove kod vodoravnih krakova.

Na užim stranama krsta (bočnim) nalaze se po dvije bordure cikcak-linija, koje se pružaju paralelno sa ivicama krsta. Južni vodoravni krak s te strane ima još i rozetu čiji su listovi prikazani dvostrukim linijama.

Sanduk uz ovaj krsta ima dimenzije: 205X180X50 cm i na vodoravnoj strani pravougaonu borduru od cikcak-linija sa dvostrukom takvom trakom kroz sredinu te vodoravne strane sanduka.

Na slici br. 53 vidi se istočna šira i južna uža strana ovog krsta.

Napominjem da je ovaj krst (bez sanduka), 1963. godine, prenesen u Zemaljski muzej u Sarajevu — u sastav zbirke srednjovjekovnih nadgrob-
nih spomenika, koja se nalazi u vrtu muzeja. Na žalost, prilikom prenosa, spomenik je oštećen — prelomljen mu je donji uspravni krak, tako da krst danas nije tako visok kao što je bio.

Vlahovići

U brdima, na visini od oko 800 m, a oko 9 km zračne linije na sjever i nešto malo sjeveroistok od Ljubinja, nalazi se naselje Vlahovići. Do

55. Zapadna čeona strana prvog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

njega vodi cesta od Ljubinja, koja je duga oko 20 km i kojom se može doći automobilom. Pješačkim putem iz Ubuskog može se doći u Vlahoviće za oko 2 sata. Vlahovići su jedan od seoskih centara ljubinske komune.

Stećci Vlahovića situirani su na dva mjesta — jedno je kod pravoslavne crkve u blizini sela, a drugo kod zaseoka Drvenice. Obilježili smo ih rednim brojevima.

Nekropola br. 1

Ova nekropola postavljena je na uzdignutom ravničastom terenu jugoistočno od naselja Vlahovići, pokraj seoskog puta, gdje je u XV vijeku podignuta pravoslavna crkva sv. Lazara. Uz crkvu i stećke nastalo je groblje, koje se i danas koristi. Na temeljima Stare crkve podignuta je u XIX v. nova crkva, koja i danas postoji. Veliki broj stećaka nekropole — njih 47 na broju (44 sanduka i 3 ploče) ugrađen je u novu crkvu, a naročito u zid crkvenog dvorišta i u parohijsku zgradu. Slobodno stojećih stećaka ovdje danas ima ukupno 23 primjerka, i to sve u obliku sanduka, Orijentirani su po pravcu zapad — istok, osim 3 primjerka koji stoje po pravcu sjever — jug. Spomenici su inače dosta dobro obrađeni.

Na pet primjeraka slobodno stojećih stećaka postoje ukrasi. Ukrašeno je i 10 primjeraka koji su ugrađeni u zidove. Osim toga, 3 ploče imaju natpise. O tim primjercima dajem osnovne podatke.

Na vodoravnoj strani oštećenog sanduka nalaze se motivi polumjeseca i običnog krsta.

Drugi ukrašeni spomenik je u obliku odlično obrađenog i očuvanog visokog sanduka sa postoljem (130X70X80 cm), koji je prema dolje nešto sužen.

Na južnoj bočnoj strani, kao i na sjevernoj, ovaj sanduk ima friz od povijene linije sa trolistovima, a ispod njega vodoravnu vrpцу od kosih paralelica. (na slici br. 54 vide se južna bočna i istočna čaona strana ovog stećka.)

Na čeonim stranama nalazi se isti takav friz, samo bez vrpce od kosih paralelica.

Na zapadnoj čeonj strani, ispod friza, plastično je predstavljena figura čovjeka, koji ima nešto ugnuta koljena, jednu ruku je povio na bok, a drugu, sa relativno velikim prstima, drži podignutu i poluispruženu. Izgleda da figura nije obučena (sl. br. 55).

Treći ukrašeni primjerak je odlično obrađen i očuvan vrlo visoki sanduk na postolju (160X80X177 cm). I ovaj sanduk je prema dolje už i tanji. Njegovo postolje ima dimenzije: 230X190X55 cm.

Na zapadnoj čeonj strani nalazi se fino klesana predstava konja sa jahačem i ženom koja je podigla ruke i kao da jednom pridžava uzde konja. Iza toga je predstavljen nesrazmjerno veliki pravougaoni štit sa jednom užom stranicom koja je urezana za koplje. Figuralne predstave su plastične, a štit je prikazan urezanim linijama.

Na južnoj bočnoj strani ovaj stećak ima friz od povijene linije sa trolistovima, zatim friz od kosih paralelica, a onda još jedan friz od 6 rozeta u kružnim vijencima. Ispod toga, skoro sve do postolja, pružaju se arkade sa 5 dosta uskih interkolumnija. (Na sl. br. 56 vide se zapadna čeaona i južna bočna strana spomenika.)

Na istočnoj čeonj strani plastično je predstavljen osamljen jelen.

Još jedan odlično obrađen i očuvan visoki sanduk sa postoljem (120X60X90 cm), koji je oblikovan tako da je prema dnu už i tanji, kao i većina sanduka u ovome kraju, ima ukrase. Umjesto friza na uspravnim stranama, urezana je obična linija, koja se proteže i niz uspravne bridove.

Peti ukrašeni primjerak je dosta dugačak sanduk u ogradi koja je produženje zapadnog (dvorišnog) zida. Na njegovoj vodoravnoj strani primjećuje se pravougaona bordura od kosih paralelica.

Ostali spomenici koji se nalaze in situ, odnosno koji se nalaze izvan zida ogradnog dvorišta, nemaju ukrasa. Međutim, među 47 stećaka koji su ugrađeni u dvorišni zid, ili u zidove već porušene zgrade u sjeverozapadnom uglu dvorišta, kao i u temelje same crkve, nalazi se 10 primjeraka na kojima sam evidentirao ukrasne ili simbolične reljefne predstave.

Na jednom sanduku južnog dvorišnog zida pruža se urezan friz od povijene linije sa trolistovima

56. Zapadna čeaona i južna bočna strana drugog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

koji su predstavljeni nešto drugačije od ostalih uobičajenih trolistova (sl. br. 57).

Na sanduku prosječnih dimenzija, koji je ugrađen u zapadni dvorišni zid, vidimo borduru od kosih paralelica.

Još jedan sličan sanduk toga dvorišnog zida ima friz od povijene linije sa trolistovima.

Na vidljivoj čeonj strani jednog sanduka uzidanog u zgradu u sjeverozapadnom uglu dvorišta vidimo kao friz povijenu liniju sa trolistovima, koja se niz uspravne bridove spušta u vidu vrpca od kosih paralelica. U tome okviru na sredini strane prikazan je konj sa jahačem.

Na bočnoj strani jednog stečka, također u obliku sanduka, u sjevernom zidu dvorišta, evidentirao sam scenu lova na jelena, u kojoj je lovac na konju, sa strijelom i lukom, umjesto uobičajenog koplja,

Jedan drugi sanduk toga zida ima plastično predstavljena dva mlada jelena na bočnoj strani.

Nedaleko od prethodnog, uzidan je jedan sanduk sa postoljem, na čijoj jednoj bočnoj strani imamo predstavljene 4 ženske figure sa visoko uzdignutim rukama (sl. br. 58).

Pri dnu zida u istočnom kraju dvorišta ugrađen je i jedan oveći sanduk. Dužina i širina mu iznose 160 i 85 cm. Na njegovoj bočnoj strani (s vanjske strane zida) plastično je prikazana sasvim originalna scena u kojoj neka fantastična životinja hoće da proguta rogato živinče. Po zmijolikom tijelu, krilima, razigranom repu i raljama, izgleda da je to predstava krilatog zmaja. Životinja koja je predodređena kao zmajeva žrtva vjerovatno je koza (sl. br. 59).

Nedaleko prethodnog sanduka u ovome dijelu zida nalazi se jedan stečak u obliku sanduka koji na bočnoj strani ima plastično predstavljenog osamljenog jelena.

Još jedan sanduk u neposrednoj blizini ovih ima ukras na svojoj vodoravnoj strani — to je pravougaona bordura od kosih paralelica.

U pod današnje crkve, negdje oko njegove sredine, ugrađene su dvije dosta velike ploče sa natpisima u starobosanskoj ćirilici. Vjerovatno te ploče stoje nad grobovima koji potječu iz doba podizanja stare crkvene zgrade ili neposredno nakon njenog podizanja.

Jedna ploča ima dimenzije: 190X128 cm. Njen natpis govori da je tu sahranjen ktitor crkve KNEZ VLAČ BIJELIĆ (sl. br. 60).

Druga ploča je mnogo veća: 220X190 cm. Po natpisu vidi se da je pod njom sahranjen vojvoda VUKOSAV VLAČEVIĆ (sl. br. 61).

Ispod ogromnog sanduka koji je upotrebljen kao desni dovratnik (gledajući ka ulazu) ulaza u dvorište, leži velika ploča kao njegovo postolje. Dimenzije sanduka su: 165X90X160 cm, a postolja: 250X193X25 cm. Na ploči je urezan natpis koji nam kaže da je tu sahranjen VUKAC VUČINIĆ. Natpis nije čitav jer je ploča okrnjena (sl. br. 62).

Ostali podaci

Nad dvorišnim ulazom postavljen je oveći kameni blok koji je udešen kao nadvratnik na kome se sa zapadne strane nalazi plastičan motiv stilizovanog krsta i desno i lijevo od njega po jedan polumjesec sa zvijezdom predstavljenom u vidu polujabuke, koja može da znači i sunce. S te strane dovratnika urezana je i godina 1864, koja označava gradnju crkve, odnosno dvorišnog zida.

Na stečku koji je stavljen kao dovratnik dvorišne zgrade plastično su predstavljeni polumjesec i 3 polujabuke. Po jedna takva polujabuka nalazi se i iznad prozora prizemlja iste zgrade.

Na dosta velikom prostoru zapadno od crkve i stečaka ispred nje situirano je novije groblje sa krstačama ili bez njih.

57. Ukrašena bočna strana uzidanog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

58. Četiri žene na bočnoj strani uzidanog sanduka nekropole 1 u Vlahovićima.

Nekropola br. 2.

Nedaleko od nekropole kod crkve u Vlahovićima, nešto ka jugu, nalazi se još jedna nekropola stećaka. Ona je u blizini Krunića kuća (500 m zapadno) u zaseoku Drvenice, upravo između putova za Predolje i Blace, odnosno Berkoviće. Tu je ukupno 41 stećak u obliku srednje i slabije obrađenih i očuvanih sanduka. Možda tu ima i poneka ploča; neki stećci su utonuli, pa im je teško ustanoviti visinu. Odreda su orijentirani po pravcu zapad — istok, osim jednoga koji vjerovatno nije in situ. U zapadnoj polovini nekropole primjećuju se ostaci temelja zgrade koja je, izgleda, imala jedan polukružni zid. To upućuje na pretpostavku o nekadašnjoj crkvi na ovome mjestu. Nekropola, inače, zauzima površinu od 25X25 m.

Prilaže se skica nekropole u Drvenicama (sl. br. 63).

Nekoliko primjeraka spomenika nekropole imaju reljefne motive.

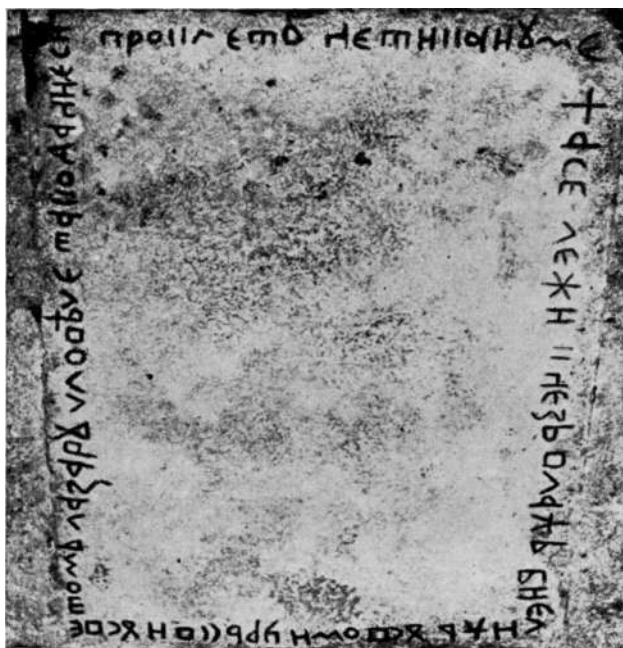
Broj 1 je ploča (?) prosječnih dimenzija, koja na vodoravnoj strani ima urezanu liniju sredinom te strane.

Broj 2 je dosta uzak sanduk (183X60X30 cm), koji na vodoravnoj strani ima plastičan motiv stilizovanog krsta.

Broj 3 je sanduk (170X88X48 cm) koji je prema dnu nešto uži. Na uspravnim stranama su prikazani plastični frizovi od povijenih linija sa trolistovima, a ispod ovih još i od kosih paralelica. Inače je ovaj stećak dobro obrađen i očuvan.

59. Zmaj na uzidanom sanduku nekropole 1 u Vlahovićima.

60. Natpis na ploči kneza Vlaća Bijelića u Vlahovićima.

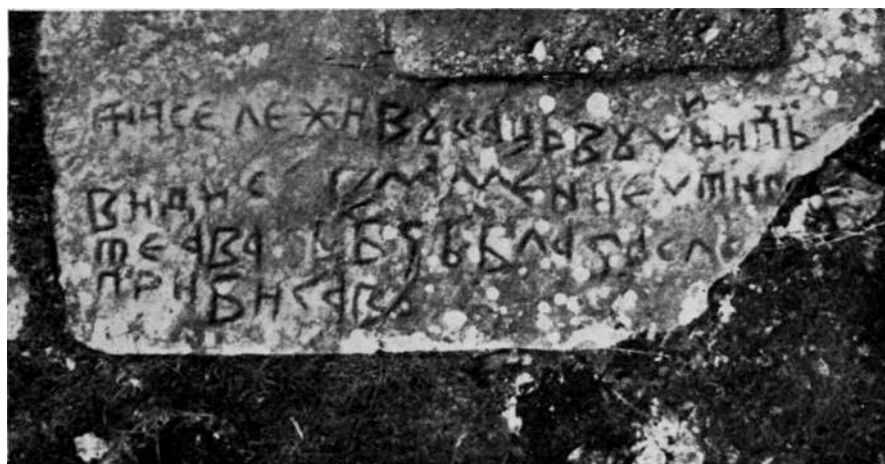

61. Natpis na ploči vojvode Vukosava Vlađevića u Vlahovićima.

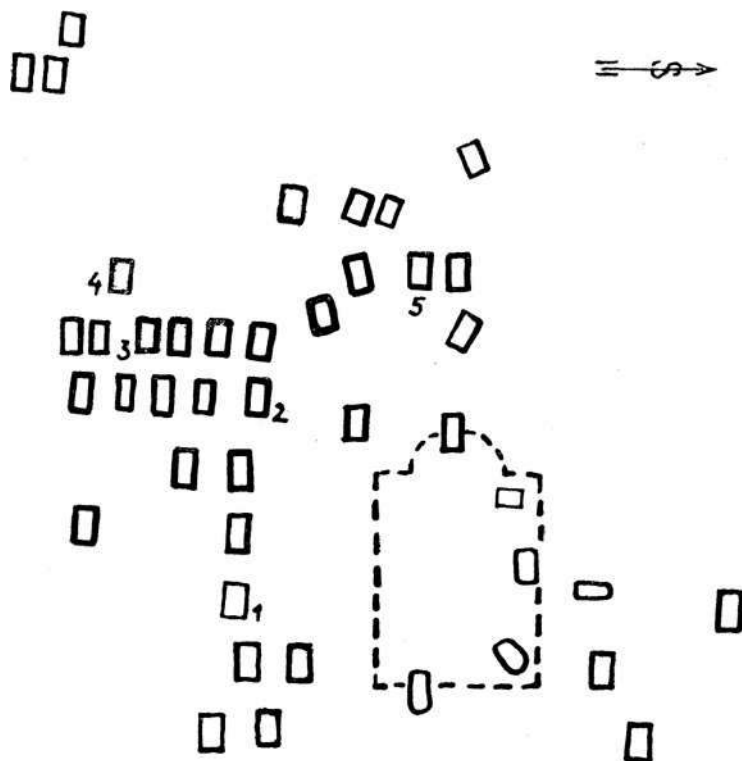
Broj 4 je također sanduk, vrlo slične obrade kao i prethodni (160X78X65 cm). Ima isti ukras kao i sanduk br. 3.

Broj 5 je djelomično utonuo sanduk (160X68X30 cm). U jednom kraju njegove vodoravne

strane prikazane su dvije žene koje se drže jednom rukom, a u drugome kraju je lovac sa lukom i strijelom, dok se oko sredine ove strane jedva zapaza figura jelena. Spomenik je dosta oštećen atmosferilijama zbog čega se motivi danas ne ističu.

62. Natpis na spomeniku Vukca Vučinića u Vlahovićima.

63. Skica nekropole u Drvenicama.

III

RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

U ovome poglavlju želio bih da dadem pregled i analizu naših spomenika u odnosu na njihove glavne osobine, zatim da kroz sintezu tih njihovih osobina dođem do stavova i zaključaka koji stećcima ljubinskog kraja određuju mjesto i značaj u sklopu čitavog fonda spomenika ove vrste u Bosni i Hercegovini.

Oblici stećaka

Stećci Ljubinja klesani su u obliku ploča, sanduka, sljemenjaka i krstova. Evo kako su ti oblici zastupljeni po nekropolama:

Nekropola	Ploča	Sanduka	Sljemenjaka	Krstova	Ukupno
Miljanovići	—	2	—	1	3
Grablje	2	8	—	—	10
Žrvanj	—	1	—	1	2
Vođeni	1	3	—	—	4
Gradac	—	11	—	1	12
Dubočica	—	149	1	—	150
Ljubinja	10	27	4	—	41
Bančići	13	11	—	3	27
D. Kapavica	—	—	—	1	1
Prem. Polje	20	66	1	3	90
Rđusi	13	25	—	2	40
Ubosko	23	115	3	1	142
Vlahovići	3	108	—	—	111
Svega	85	526	9	13	633

Iz prednje tabele se vidi da se na našem području nalaze ukupno 633 spomenika, od čega ih je relativno najviše u obliku sanduka — 83%, dok su ostali oblici veoma slabo zastupljeni — ploče sa svega 13%, a krstovi i sljemenjaci još manje. Osim krstova ovdje nema tzv. stojećih oblika stećaka. Po broju spomenika najveća je nekropola u Dubočici, zatim nekropola br. 1 u Vlahovićima, a onda ona u Premilovom Polju i nekropola br. 1 u Uboskom. Najmanje su nekropole u Žrvnju, Miljanovićima i u Vođenima, dok je samo na jednome mjestu nađen osamljen spomenik — u Donjoj Kapavici.

Spomenici u obliku ploča stavljeni su neposredno na zemlju, a isto tako i veći broj onih u obliku sanduka. Znatno broj sanduka i većina sljemenjaka imaju postolja koja su najčešće monolitna sa samim spomenikom. Spomenici u obliku krstova redovno imaju dodatak u obliku ploče ili sanduka koji prekriva raku. Stećci ljubinskog kraja su u najvećem broju dobro klesani. Na nekim nekropolama, napr. u Dubočici ili na Crkvini u Uboskom, znatan broj stećaka je slabo obrađen, a na nekim mjestima ima i amorfni primjeraka, kao npr. u Dubočici. Na nekropoli u Gracu korišteni su i antički miljo-kazi kao stećci. Očuvanost spomenika je različita, uglavnom slaba. Mnogi primjerci su oštećeni od atmosferilija, znatan broj ih je utonuo u zemlju ili je nagnut, ima prevrnutih spomenika, negdje su čitave nekropole ili njihovi dijelovi zarasli u trnje ili u šumicu, kao npr. u Dubočici ili u Uboskom, a ima više primjeraka stećaka koji su okrnjeni

ili sasvim razbijeni pa se danas vide samo u fragmentima (Grebuša u Uboskom). Slaba očuvanost stećaka se ogleda i u tome što je dosta velik broj njih ugrađen u ograde njiva i putova, zatim, u zidove grobalja i crkvenih dvorišta, a onda i u zidove crkava. Najdrastičnije stanje u tome pogledu je u Vlahovićima i u Premilovom Polju. Zbog takvog odnosa mještana prema stećcima, možemo sa sigurnošću pretpostaviti da su sve nekropole nekada imale veći broj stećaka nego danas.

Stećci ljubinskih nekropola su uglavnom prosječnih dimenzija. Relativno većih stećaka ima u Uboskom i u Bančićima. Na nekropoli br. 1 u Uboskom ima nekoliko primjeraka velikih ploča, a jedna od njih je zaista ogromnih dimenzija (310X X285 cm). Posvuda ima i malih — dječjih spomenika, kao što se to zapaža i na drugim nekropolama u Bosni i Hercegovini.

Lociranje, orijentacija i karakter nekropola

Mjesta za lociranje nekropola sa stećcima brižljivo su odabrana. Na taj izbor je uticalo više faktora i o njima se ovdje, kao i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, vodilo mnogo računa. Prije svega, nekropole su zasnivane na takvim mjestima koja nisu bila udaljena od kamenoloma i do kojih se bez naročito velikih teškoća kamen mogao prevući. Čukova peć je npr. bila svega 150 m. udaljena od nekropole u Premilovom Polju. Slična je situacija i na većini drugih nekropola. Nigdje nekropole nisu daleko od naselja. Osim toga, one su uvijek postavljene na istaknutija mjesta pokraj putova. Najčešće su u tu svrhu uzimane ilirske grobne gromile kao što je slučaj sa nekropolama u Miljanovićima, u Grablju, Vođenima, ili u Uboskom. Korištenje gromila u ovu svrhu govori o postojanju kulta mjesta groblja kod naših naroda. Takvo gledanje se očituje i kod izbora mjesta za kasnije nastala groblja. U ovome kraju su kasnija kršćanska groblja redovno locirana uz stećke. Takav slučaj je npr. u Vlahovićima, u Uboskom, u Bančićima i u Ljubinju. Ponegdje se i muslimanska groblja postavljaju u neposrednu blizinu stećaka, kao npr. u Premilovom Polju. Ovaj teritorijalni kontinuitet grobalja raznih vremenskih perioda upućuje na pretpostavku ako ne o duhovnim vezama naroda koji se ovdje sahranjivao, ono svakako o nepostojanju predanja da je u starijem groblju sahranjivan svijet zbog koga bi pravoslavni kršćanski elemenat, uslijed svojih drugačijih vjerskih osjećanja, imao razloga da se tu uz taj stariji svijet ne sahranjuje.

Na više nekropola ustanovio sam postojanje temelja nekadašnje crkvene zgrade. Takav je slučaj kod nekropole u Grablju, zatim kod nekropole br. 2 u Vlahovićima, a, onda kod nekropole Grebuša u Uboskom, kao i u blizini nekropole u Premilovom Polju. Na tim mjestima se primjećuju ostaci zidova i, što je naročito važno, ostaci polukružnih

apsida na istočnim stranama crkvenih zgrada. Pretpostavljam da su neke od ovih crkava podignute u vrijeme kada su i stećci postavljeni, tj. da je crkva bila vezana za groblje sa stećcima i obratno — da su stećci postavljeni uz crkvu ili u njenoj blizini. Na nekim drugim nekropolama sa stećcima u ovome kraju ili u njihovoj neposrednoj blizini danas postoje crkve. Njihove apside i oltari su na istočnoj strani, kao i kod starijih crkava čije sam temelje našao, jer su to odreda pravoslavne crkve. Takve crkve danas imamo uz stećke u Vlahovićima, Rđusima, Ljubinju i Gracu. Njihove zgrade su podizane u XIX i XX vijeku, vjerovatno na temeljima starih crkvenih zgrada. Osim toga, u zidove ovih crkava redovno su ugrađivani stećci iz neposredne okolice, kao npr. u Vlahovićima.

Na nekropoli br. 1 u Uboskom postoji stara čatrnja za vodu. I u Vlahovićima također. I na nekim nekropolama stećaka u drugim krajevima Hercegovine ustanovio sam postojanje čatrnja ili bunareva, kao npr. u Boljunima²⁵ i u Toplici kod Stoca²⁶. Izgleda da su naši preci, poput starih Slavena, tražili mjesta za lociranje svojih nekropola ne samo u blizini vode, nego su i stvarali bunareve i čatrnje da bi u blizini nekropole imali vodu.²⁷ Na nekropolama su se sakupljali i zadržavali mještani kako radi obavljanja samog akta sahrane mrtvaca, tako i radi obavljanja vjerskih običaja vezanih za nekropole. To zadržavanje na nekropolama, pogotovo ako je ono masovno, zahtjevalo je postojanje vode u blizini. A možda su i sami pogrebni običaji pretpostavljali neminovno korištenje vode? O svemu tome je teško danas nešto sigurno reći, jer naši stari pogrebni običaji još nisu dovoljno proučeni.

Stećci su postavljeni po izvjesnom redu. Kopanje grobnih raka i postavljanje umrlih orijentirano je po sunčevoj liniji, pa je tako vršeno i postavljanje stećaka. Tako je ogromna većina stećaka orijentirana po pravcu zapad — istok, ili sa malim otklonom od toga pravca, tj. po pravcu sjeverozapad — jugoistok. Preko 550 primjeraka ima takvu orijentaciju, što od ukupnog broja stećaka, ne računajući one koji danas nisu in situ, iznosi oko 95%. Ostali mali broj stećaka je postavljen okomito na glavnu orijentaciju, tj. po pravcu sjever — jug, ili sa malim otklonom od tog pravca. Po 1 do 3 primjerka takve orijentacije nađeno je na 6 nekropola, a nešto više od toga na nekropoli Crkvina u Uboskom. Neke drugačije orijentacije u ovome kraju nema. Jedino, nekoliko primjeraka na Crkvini u Uboskom stoji nedosljedno ovome, ali su oni ili pomicali, ili je njihovu orijentaciju predodredio okruglasti oblik gromile. Orijentacija stećaka lju-

²⁵ Š. Bešlagić, Boljuni, Starinar, XII, Beograd, 1961, 198.

²⁶ Isti, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine VII, Sarajevo, 1960, 98.

²⁷ Lj. Karamam, Iskopine društva »Bihaća« u Mravincima..., Rad JAZU 268, Zagreb, 1940, 2.

binjskog kraja odgovara orijentaciji većine područja Bosne i Hercegovine. Za postavljanje stećaka, dakle, i ovdje je bilo odlučujuće mjesto izlaza sunca, pa je glava pokojnika okretana na zapad, a noge na istok, odnosno glava na sjeverozapadnu, a noge na jugoistočnu stranu rake, kada se ukopavanje nije vršilo ljeti. Naravno, nije se kod svakog smrtnog slučaja baš prema suncu određivao pravac, jer to nekada nije bilo ni moguće, nego su se prema drugim, ranije postavljenim stećcima iste nekropole redali novi stećci. Pri tome se redovno vodilo računa da rake, pa dosljedno tome i stećci, budu jedna pored druge, koliko je to dozvoljavao sam teren nekropole. Zato mi na više nekropola oko Ljubinja imamo nizove stećaka koji stoje pod pravim uglom u odnosu, na njihovu orijentaciju, npr. u Dubočici, Bančićima, Premilovom Polju, Rđusima i Uboskom. Takvo nizanje stećaka je osobina mnogih nekropola koje sam dosad evidentirao u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. I dalje ostaje otvoreno pitanje onog malog broja orijentacije po pravcu sjever — jug. Takvi stećci, inače, ni po čemu ne odudaraju od većine ostalih — ni po dimenzijama, ni po oblicima, a nisu ni po mjestu nešto izdvojeni od ostalih. Ni njihovi eventualni ukrasi ne pružaju materijal za razrješenje zagonetke njihove drugačije orijentacije. Kod proučavanja tako orijentiranih grobova srednjovjekovne nekropole u Grborezima kod Livna izrazio sam pretpostavku o strancima koji su tu sahranjeni.²⁸ Možda i ovi drugačije orijentirani stećci Ljubinja pripadaju umrlim koji nisu iz bratstva ili porodice čiji članovi leže u njihovoj nekropoli?

Na našem području postoje i vrlo velike kao i vrlo male nekropole. One velike, kao npr. u Dubočici, Premilovom Polju, Uboskom i Vlahovićima pripadale su većim bratstvima, a one male, kao što su u Miljanovićima, Grablju, Vođenima, Gracu, Žrvnju i Bančićima pripadale su pojedinim manjim i većim porodicama. Moguće je da su se i na velikim nekropolama izdvajale neke parcele za porodična groblja, jer se npr. na nekropolama Vlahovića primjećuju nešto izdvojene manje skupine stećaka, ali je sigurno na velikim nekropolama, u Ljubinju i Vlahovićima npr., bilo uništavanja i pomicanja brojnih stećaka, tako da nam, današnji neautentični izgled ne može poslužiti za analizu u tome pogledu. Pretpostavljam da je i nekropola u Premilovom Polju znatno stradala na taj način što su njeni relativno stariji stećci, pretežno u obliku ploča, na istočnoj strani, uklonjeni da bi se zemlja, podesna za obradu, mogla iskorištavati. Ako je to tačno, onda je velika skupina stećaka zapadno od puta nešto mlađa od one na istočnoj strani. Očito je, pak, da su 3 stećka koja su sasvim izdvojena u sjeverozapadnom kraju nekropole, pripadala samo jednoj porodici. Spomenici u obliku krstova svuda su na krajevima nekropola, ili su od njih ponešto još i odmaknuti. Pored toga što kr-

stovi kronološki dolaze na kraj ili sasvim iza stećaka, nije isključeno da su oni klesani u ovome obliku i zbog toga što možda pripadaju sveštenim licima, koja je, na taj način, i oblikom i položajem, trebalo nešto odvojiti od ostalih pripadnika iste crkve.

Ovakva analiza rasporeda stećaka ne može se uzeti kruto, jer pored ostalih nesigurnosti postoje u blizini stećaka, pa čak i između stećaka, i grobovi koji su na površini zemlje imali drvene oznake, koje su do danas iščezle, ili oznake u vidu ovalno poredanih neobrađenih kamenova, koji se i danas na nekoliko mjesta vide, kao npr. na nekropolama Grablje i Bančići. Ako su ovako označavani grobovi također iz vremenskog perioda stećaka, kako mi to izgleda, onda bi se moglo razmišljati o tome da stećci pripadaju relativno imućnijim, a ova druga vrsta grobova relativno siromašnijim ljudima istoga plemena ili bratstva.

Ukrasi stećaka

Broj ukrašenih stećaka po nekropolama vidi se iz ove tabele:

Nekropola	Ploča	Sanduka	Sljemenjaci	Krstova	Ukupno
Miljanovići	—	—	—	1	1
Grablje	—	1	—	—	1
Žrvanj	—	1	—	1	2
Vođeni	1	—	—	—	1
Gradac	—	1	—	1	2
Dubočica	—	12	—	—	12
Ljubinje	—	2	3	—	5
Bančići	2	5	—	3	10
D. Kapavica	—	—	—	1	1
Prem. Polje	4	14	1	2	21*
Rđusi	—	5	—	2	7
Ubosko	2	17	3	1	23
Vlahovići	4	19	—	—	23**
Svega	13	77	7	12	109

Ukupan broj ukrašenih spomenika (ovdje pod pojmom ukrašenih mislim na sve stećke koji imaju kakve reljefne prikaze kao i na one koji imaju natpise) u ljubinjskom kraju jest 109, što u odnosu na ukupan broj stećaka iznosi 17%. To je daleko iznad prosjeka, a blizu onih područja koja smatramo da imaju visok broj ukrašenih stećaka. Od većih nekropola najveći broj ukrašenih stećaka nalazi se u Bančićima (37%), zatim u Premilovom Polju (23%), a onda u Vlahovićima (21%). Najmanji procenat ukrašenih imaju nekropole u Dubočici (8%) i Ljubinju (12%). Zanimljiv je broj ukrašenih stećaka po osnovnim oblicima. Najukrašeniji su krstovi — 92%, zatim sljemenjaci — 78%, a daleko iza njih zaostaju ploče i sanduci koji imaju jednak procenat ukrašenih — 15%.

Na našem području evidentirano je 75 raznovrsnih motiva. Oni zauzimaju stranice 109 stećaka.

²⁸ Š. Bešliagić i Đ. Basler, Srednjovjekovna nekropola u Grborezima kod Livna, Sarajevo, 1964, 5, 7.

* 1 ploča, 2 sanduka i 1 krst imaju natpise.

** 3 ploče imaju natpise.

Ako izbrojimo koliko se puta svi ti motivi pojavljuju, uzimajući svaku stranicu stećka kao zasebnu pojavu, onda dobijamo broj od 516. Takav i toliki repertoar reljefnih motiva čini ljubinjske stećke veoma interesantnim i značajnim.

Radi lakšeg pregleda, iako nisam siguran u pravilnost takve klasifikacije, možemo podijeliti ove motive na one koji imaju **dekorativni** karakter, zatim na one za koje možemo reći da nešto **simboliziraju** i na treću vrstu — **ostale** motive koji su figuralne predstave, motive koji izvjesnim brojem možda spadaju i u kategoriju simbola, ali kojima na današnjem stepenu proučavanja još zasigurno ne možemo odrediti karakter.

Dekorativni motivi

Prvu grupu sačinjavaju 26 raznovrsnih motiva pretežno geometrijskih i biljnih stilizacija.

Brojno najzastupljeniji, motiv iz ove grupe jest **niz kosih paralelnih crtica** koji se javlja 79 puta u vidu bordure na vodoravnim stranama ploča i sanduka, zatim okvira na vertikalnim stranama sanduka, sljemenjaka i krstova, potom ga vidimo kao friz pri vrhu vertikalnih stranica sanduka, sljemenjaka i krstova, a još najviše takav motiv predstavlja vrpce, većinom kao porub nekog drugog dekorativnog motiva, na raznim stranicama svih vrsta stećaka. On je uvijek urezan i obično oivičen (ograđen) dvjema urezanim paralelnim linijama. Pošto izrada ovog motiva ne traži naročito klesarsko umijeće, naročito kada je osamljen, a ipak ukrašava spomenik, razumljivo je što se on pojavljuje u ovolikom broju.

Drugi motiv iz ove grupe koji se svojim brojem ističe jeste **povijena linija sa malim trolistovima**, motiv koji je toliko karakterističan za stećke, naročito one u Hercegovini, da ga već smatramo klasičnim motivom ove vrste spomenika kulture. On se javlja ukupno 61 put, i to 57 puta kao friz na vertikalnim stranama sanduka, sljemenjaka i krstova, a samo 4 puta kao bordura na vodoravnim stranama ploča i sanduka ih kao okvir vertikalnih stranica sanduka. Redovno ovaj motiv dopunjuje inače bogato ukrašene strane stećaka, a vrlo se rijetko nađe kao usamljen. Najčešće je udružen sa arkadama ili figuralnim kompozicijama. Obično je plastičan u odnosu na svoju pozadinu, ali ga ponekad nađemo i urezanog. Ponekad je nemarno i rustično isklesan, ali najčešće vrlo vješto i brižljivo. Dobija se utisak da je iz čitavog repertoara ovaj motiv najviše tražen i od klesara najviše njegovan. Na više primjeraka se očituju manje razlike, npr. u tretiranju trolistova i veliki broj ih je upravo savršeno izrađen. Tako se svojom finoćom i preciznošću ističe npr. motiv na visokom sanduku u Uboskom (sl. br. 43 — 45).

Treći najčešće korišteni dekorativni motiv jest **cikcak-linija**. Ona je obično urezana i jednostavna; međutim, vidimo je ponekad kao dvostruku cik-

cak-liniju, a ponekada i kao plastičnu. Ovaj motiv se ponavlja u vidu bordure na vodoravnim stranama ili u vidu friza na vertikalnim stranama, ili pak u vidu vrpce koja se nađe na svim stranama stećaka. Izbrojali smo ukupno 49 motiva ove vrste. U jednom slučaju ovaj motiv je originalan i naročito je lijepo izveden — sa svake crtice koja se lomi povija se mala spirala, tako da u tim trouglastim površinama imamo po dvije spiralice koje se dodiruju. Sav ovaj motiv je urezan (sl. br. 3 i 4). U ovome slučaju cikcak-friz je zamijenio uobičajeni friz od povijene linije sa trolistovima.

Čest je motiv **jednostavne plastične i tordirane plastične vrpce**. Prvi se javlja 27, a drugi 14 puta, i to najviše kao ojačanje ivica krovnihi ploha sljemenjaka ili vertikalnih ivica sljemenjaka, ponekad kao okvir, friz ili porub na vertikalnim stranama sanduka. Ovakve vrpce su inače česta pojava u svim krajevima Bosne i Hercegovine.

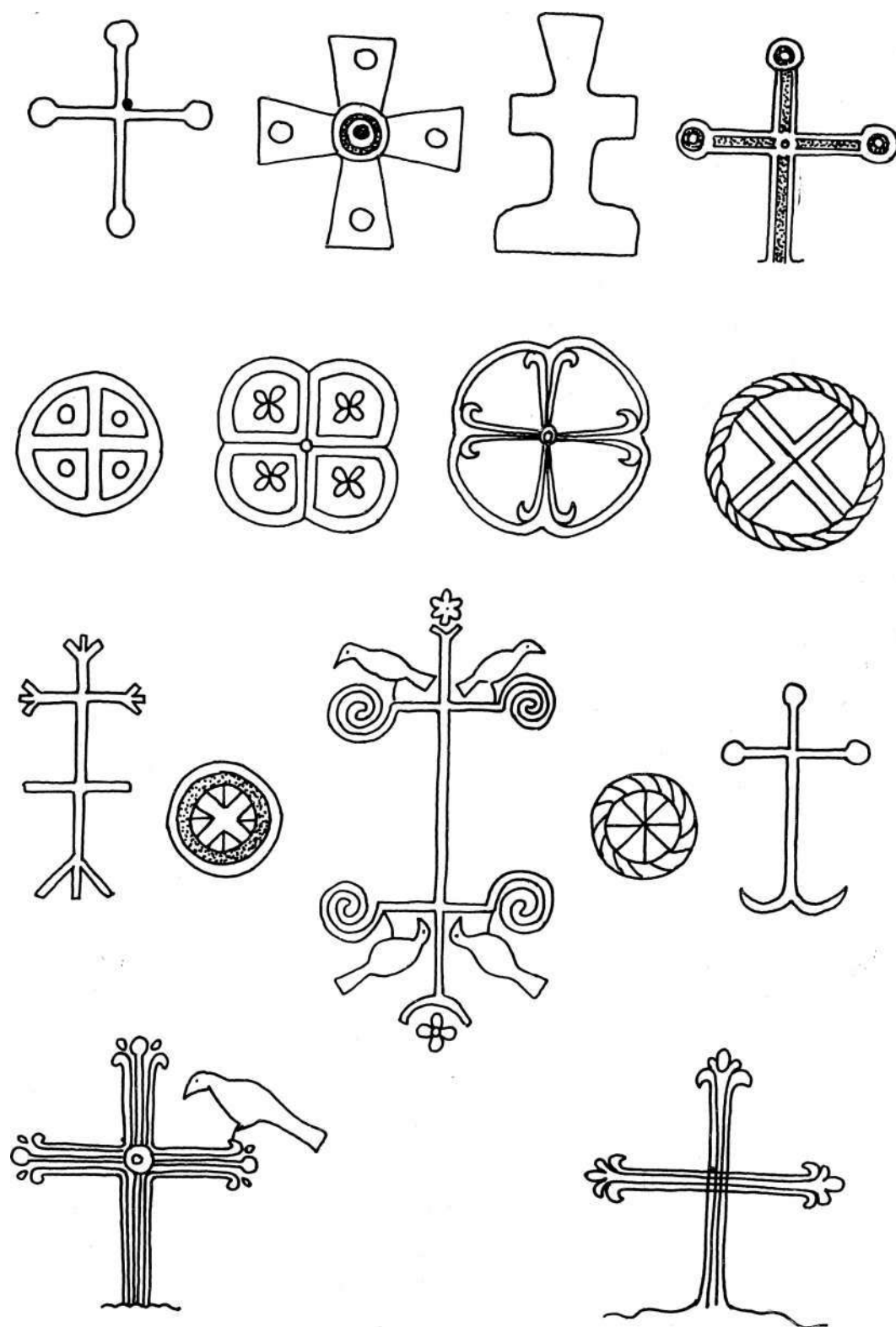
U ovu grupu sam ubrojao i **motiv niza običnih rozeta i rozeta u kružnim vijencima** koji se javlja ukupno 13 puta kao friz pri vrhu vertikalnih stranica sanduka. Rozete, same po sebi, kao i kružni vijenci, došli su na stećke kao predstave zvijezda i sunca, zbog čega imaju simboličan karakter. Međutim, ovako nanizane rozete, bez obzira da li su jednostavne ili su u vijencima, na mjestu gdje bi mogao da stoji uobičajeni motiv povijene linije sa trolistovima, služe samo kao friz u kojemu se njihova ranija simboličnost pretvorila u čisti ukras. Takve iste dekorativne frizove našao sam na više mjesta u okolini Stoca.

Sličan spomenutom jest **motiv niza naizmjenično poredanih kružnih vijenaca i kosih krstova**, koji se kao friz javlja 4 puta na vertikalnim stranama jednog sanduka nekropole u Rdusima (spom. br. 5). Motiv je vrlo rijedak; jedino takav sam još našao u Nekuku kod Stoca. I ovdje se može reći ono isto što smo kazali kod predhodnog motiva — i vijenac i krst u ovome slučaju su izgubili svoje simboličko značenje i evo ih vidimo samo kao dekoraciju. Takva pojava govori o relativno kasnijem porijeklu stećaka na kojima je taj motiv.

Od ostalih geometrijskih motiva koji spadaju u ovu grupu treba spomenuti **motiv romba**, koji se na 5 stranica dvaju spomenika javlja u vidu mreže ili nepovezanih listova (sl. br. 3 i br. 53). Motiv je vrlo rijedak na stećcima. U prvom slučaju on se javlja na visokom sanduku u Žrnju gdje kao fino izrađena mreža predstavlja friz toga spomenika. U centru rombova ove mreže urezana je po jedna tačka. Na terenu Bosne i Hercegovine ovakav motiv je jedinstvena pojava. Jedino je isti takav friz evidentiran kod crkve u Platu, u Dubrovačkoj župi, što govori o međusobnim umjetničkim utjecajima i ugledanjima.²⁹

Od biljnih motiva koji spadaju u ovu grupu imamo samo jedan — to je **motiv stilizovane stab-**

²⁹ C. Fisković, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 13, Split, 1961, 149—150.

Tab. I — Motivi krstova na stećcima ljubinjskog kraja

ljike sa listovima, koji se javlja samo jedanput i to na krstu u D. Kapavici (sl. br. 13). To je urezana stabljika sa 2 para simetričnih povijenih listova. Sličnih motiva imamo na nekoliko mjesta, i to više u Bosni nego u Hercegovini.

Simbolični motivi

Najbrojniji motiv simboličnog karaktera na stećcima ljubinjskog kraja jest **rozeta** koja predstavlja zvijezdu kao nebesko tijelo; ona je uza sunce i mjesec, kod svih naših naroda u prošlosti bila značajan faktor kultura i mitova. Ovaj motiv se javlja 80 puta i to 46 puta kao obična rozeta sa različitim brojem listova (odnosno krakova) i 34 puta kao rozeta u kružnom vijencu. Ovdje nisam uračunao krst-rozetu koja se javlja 7 puta. Ovaj motiv je često na stranicama spomenika u obliku krstova, zatim ga vidimo na raznim stranicama drugih spomenika, ponekad kao elemenat na štitu, u krst-rozeti, a više puta kao osamljen ili u zajednici sa polumjesecom, kako je to uobičajeno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine.

Motiv krsta je drugi česti motiv iz ove grupe. On se ukupno javlja 38 puta, i to 9 puta kao običan krst, 16 puta kao stilizovan, 7 puta kao krst-rozeta i 6 puta kao krst u kružnom vijencu. (Prilaže se tabela motiva krstova — tabela br. 1). Ovdje nijesam uračunao krstove koji se nalaze kao elemenat drugih nekih motiva, kao npr. na frizu sanduka broj 5 u Rđusima, gdje su svi kosi krstići zajedno sa kružićima, ili krstić u ruci žene na sanduku nekropole Žrvanj (sl. br. 4). Motiv se inače najčešće vidi na čeonim stranama sanduka, ali ga vidimo i na vodoravnim stranama sanduka i čeonim stranama spomenika u obliku krstova. Najviše je sam, a nekada je udružen sa rozetama ili nekim drugim motivom, ili je, pak, okružen tordiranom ili nekom drugačijom vrpcom. U svakoj kombinaciji krst je nekako u prvom planu. Bez sumnje, najzanimljiviji su stilizovani krstovi, među kojima najviše onaj sa spiralama i pticama iz Uboskog (sl. br. 32), koji po prvi puta vidimo na stećcima. Još na jednom stilizovanom krstu iz Uboskog (sl. br. 50) vidimo pticu na jednom vodoravnom kraku. Ptice na krstovima su dosta rijetka pojava i uglavnom su osobina okolice Stoca. Nije poznato o kojim se pticama ovdje radi, najvjerovatnije o golubovima, koji po kršćanskoj mitologiji predstavljaju pokojnikovu dušu koja se seli na drugi svijet.

Motiv kružnog vijenca, za koji držimo da je predstava sunca, ovdje vidimo svega jedanput. (Motiva u vidu kruga uopšte nema). Nedostatak simbola sunca u prvi mah iznenađuje; međutim, na stećcima ljubinjskog kraja kružni vijenac se javlja u kombinaciji sa krstom gdje također okružava krst. U tome vidu se ovaj motiv javlja u znatnom broju — 40 puta, što je istaknuto na drugom mjestu. (Ovdje ne računam vijence sa rozetama u 9 frizova). Sve su to predstave sunca. Izrazito takav

karakter imaju nazubljeni vijenci na visokom sanduku u Uboskom (sl. br. 43).

U kategoriju solarno-lunarnih motiva spada i **motiv polumjeseca**, koji u ovome kraju nije zastupljen većim brojem. Javlja se svega 8 puta, najčešće u zajednici sa rozetom (zvijezdom) ili sa krstom, kako je to uobičajeno i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine. O simboličkom značenju polumjeseca na stećcima dosada je više puta pisano i ja ovom prilikom nemam ništa tome da dodam.

Motiv polujabuke također ovdje nije čest. On se javlja 10 puta, i to na dvjema stranama spomenika u obliku krsta nekropole br. 1 u Bančićima i na čeonj strani jednog sanduka nekropole br. 1 u Uboskom (spom. br. 4). U prvom slučaju polujabuke su raspoređene tako kao da se njima htjelo prikazati krst, a u drugom slučaju one su između krakova krsta kao motiva. U obadva slučaja su, dakle, vezane za motiv krsta. Polujabuke se češće vide na kasnijim spomenicima u obliku krstova. Još češća je pojava ovoga motiva na starijim muslimanskim nišanima i o njenom značenju nema jedinstvenog gledanja (oznaka ženskih spomenika, oznaka vojnih funkcija pokopanih itd.). Pišući o stećcima Kupresa, izrazio sam mišljenje da su polujabuke došle na stećke pod utjecajem nišana i da, prema tome, stećci sa takvim motivima spadaju u najkasniji vremenski period.³⁰ To se i sada može reći kada mislimo na spomenik iz Bančića koji je u obliku krsta, dok polujabuke u Uboskom vjerovatno imaju karakter rozeta-zvijezda.

Od figuralnih predstava, kojima inače obiluju stećci ljubinjskog kraja, mislim da prije svega **predstave fantastičnih životinja** imaju simboličan karakter. Na čeonj strani jednog sljemenjaka nekropole br. 1 iz Uboskog, uz stilizovan krst, javlja se neka čudnovata životinja sa krilima (sl. br. 30), a slična njoj i na bočnoj strani jednog sanduka iste nekropole, ispod scene sa srnama i pticama (sl. br. 41). Ta životinja me najviše podsjeća na pijetla, koji se kao kulturna životinja pojavljuje na desetak stećaka u raznim krajevima Bosne i Hercegovine. Na jednoj čeonj strani spomenika br. 5 na nekropoli br. 1 u Uboskom vidimo scenu borbe neke životinje sa zmijolikom fantastičnom životinjom, a na suprotnoj strani istoga spomenika vidimo također sličnu scenu. Mislim da je to prikaz borbe lava sa zmajem. Na jednom sanduku u Vlahovićima prikazan je zmaj koji hoće da proguta kozu (?) (sl. br. 59). Svih pet ovih predstava prvi put se susreću na stećcima.

I predstava ljudskih figura sa visoko uzdignutim rukama mislim da spada u ovu kategoriju. Tri takve predstave sa nekoliko ženskih figura (?) vidimo na sanducima Premilovog Polja, Uboskog (spom. br. 10) i Vlahovića (sl. br. 54). Pretpostavljam da su to kulturne scene, poput onih koje sam

³⁰ Š. Bešlić, Kupres, Sarajevo, 1954, 195.

objavio sa Blidinja.³¹ Ovdje bi mogli svrstati i **motiv ruke**, koji se javlja samo jedanput i to na spomeniku u obliku krsta u Bančićima (sl. br. 12). Kako je ta ruka osamljena, prstima okrenuta ka gore, mislim da bi se njena pojava mogla objašnjavati, slično pojavi figura sa uzdignutim rukama, kao akt molitve, pozdrava bogu, ili kao prijetnja za osvetom. Ovdje ne ubrajam ruku koja se javlja na krstu Miljanovića jer je ona tamo došla da drži mač.

Ostali motivi

Najbrojniji motiv ove grupe jesu **arkade** koje se javljaju 27 puta isključivo na vertikalnim stranama visokih sanduka raznih nekropola. Ponekada se lukovi ovih arkada završavaju šiljasto (sl. br. 21), ponekad polukružno, ali najčešće su lukovi skoro puni krugovi, odnosno kružni vijenci (npr. na sl. 3, i dr.). Osim toga, lukovi su ojačani još Jednom linijom ili su tordirani. Stubovi su nejednake debljine i počesto imaju naznačene kapitule. Motiv arkada je pozajmljen iz Dalmacije i ima svrhu da stećku pridruži taj karakterističan element romaničke, odnosno gotičke kuće.

Drugi motiv po broju primjeraka jest **štit sa mačem**, koji se javlja 12 puta. Ako njemu dodamo i 2 štita bez mačeva, onda se motiv štita ukupno javlja 14 puta. Vidimo ga na raznovrsnim oblicima stećaka i na raznim nekropolama. Uvijek je štit pravougaonog oblika sa jednom užom stranicom nakošenom i ponekad urezanom za proturanje koplja. Mačevi su uvijek ispod štita i samo im se vidi držak i šiljasti završetak. Ovakvih motiva ima posvuda u Bosni i Hercegovini. Njihova pojava se objašnjava time što su mnogi ondašnji stočari htjeli na taj način da osiguraju uspomenu na svoje plemićko porijeklo ili na svoja viteška svojstva. Mislim da se neki štitovi zaista mogu pripisati plemićima, pa makar i onim sitnim. Na njihovim štitovima su i oznake u vidu prečke, rozete ili neke druge heraldičke oznake. Tu se ističe štit na spomeniku br. 5 u Uboskom (sl. br. 33), na kojemu je predstavljena srna sa stilizovanim rogovima i repom. Ovaj jedinstveni motiv pripada spomeniku koji je veoma bogato i originalno ukrašen, pa i to govori o tome da se pokojnik za života isticao u svome plemenu. Štitovi ovakvog oblika i sa heraldičkim oznakama olakšavaju datiranje stećaka na kojima se nalaze. (Napominjem da ovdje nijesu ubrojeni štitovi koje vidimo u scenama lova ili drugim scenama.)

Scene lova prikazane su 10 puta na spomenicima raznih nekropola, a najviše u Uboskom. Redovno su to prikazi lova na jelene gdje lovac jaše na konju i kopljem gađa jelena. Ponekad se u lovu upotrebljava pas ili soko, a u nekoliko slučajeva u lovu, pored lovca na konju, učestvuje i

lovac — pješak sa lukom i strijelom. U tri slučaja je sam lovac — pješak sa lukom i strijelom i sa sokolom (sl. br. 36, 39 i na spom. br. 7 druge nekropole Uboskog). Jedna scena lova je nejasna (sp. br. 5 u Drvenicama). Na njoj su još predstavljene i 2 žene koje se drže za ruke kao da su u kolu. Na svim scenama lova jelen je visoko izdigao glavu i drži se ponosno, i nema slučaja da je ranjen ili ubijen. Ako bi jednom bilo razloga da se u scenama lova na jelene traži isključivo simbolički sadržaj, onda bi okolnost da nigdje u tim scenama nema slučaja ubijenog ili ranjenog jelena bila od posebnog značaja.

Scene kola nisu bile od velikog interesa ni za majstora klesara ni za proučioca spomenika, jer se javljaju svega 4 puta, i to samo na stranama dvaju spomenika nekropole br. 1 u Uboskom (sp. br. 2 i br. 3). Pošto su stećci oštećeni, utonuli, a i relativno slabije klesani, nije moguće mnogo o ovim scenama reći. Izgleda da su kola mješovita (pretežno žene). Na kraju drugog kola vidi se muška figura koja je svoju slobodnu ruku podbočila. Tako obično izgleda zadnja figura kola. Po tome bi se moglo reći da to kolo kreće u desnu stranu, što bi značilo da nije »naoposun«, nego obratno — naopako, kako se kreću pogrebna, kulna kola.³² Ovdje nijesam ubrojao predstavu dviju ženskih figura koje se drže kao u kolu na spomeniku br. 5 nekropole br. 2 u Vlahovićima koju sam već ranije spomenuo.

Ostale scene su dosta brojne i raznovrsne su po svom sadržaju. Imamo ih 13 primjeraka. Na 3 visoka sanduka, Žrnja Uboskog i Vlahovića vidimo scenu u kojoj muškarac jaše na konju koji vodi ili samo uzde pridržava žena (sl. br. 4, 43 i 56). U prvom slučaju u jednoj slobodnoj ruci žena drži krst, a muškarac pticu (?); u drugom slučaju žena svojom drugom rukom drži koplje, što je vrlo neobično. Izgleda da se ovdje radi o polasku gospodara u lov ili u borbu, koga žena ispraća sa željom za njegov uspjeh. Na 2 spomenika Uboskog i Vlahovića imamo scene u kojima na konju jaše muškarac (sl. br. 37). U prvom slučaju jahač drugom rukom drži štit, a u drugome je ruka povijena na bok kao da pridržava mač o bedru. U druga 2 slučaja vidimo 2 konja i ženu između njih, odnosno 2 ljudske figure (muško i žensko) i konja između njih (sl. br. 8 i 18). U drugoj sceni oko glave žene prikazana je polukružna tordirana vrpca koja vjerovatno predstavlja njenu kosu ili kapu, Na 2 spomenika u Uboskom vidimo 3 scene sa srnama i pticama. Na prvoj sceni predstavljena je srna koja je povila glavu i izgleda kao da je mrtva, i na njoj jedna ptica (sl. br. 31); na drugoj sceni iznad srne sa povijenom glavom su 3 ptice, a osim toga je iza nje jedan pas i u drugoj polovici strane još jedna žena na čijim ramenima stoje dvije ptice (sl. br. 40); dok su na trećoj sceni prikazane 4 srne i na svakoj od njih po jedna ptica

³¹ Š. Bešlagić, Stećci na Blindinju, JAZU, Zagreb, 1959, 34.

³² Isti, Stećci u Brotnjicama, Anali Historijskog instituta, Dubrovnik, 1960—61 (VIII—IX), 72—78.

(sl. br. 41). Sve ove scene su originalne — nema više takvih na dosada poznatim stećcima. U njima će možda neko naći i simboličkog značenja, ali okolnost da se ovdje pojavljuju ptice koje su vjerovatno sokolovi, a posebno okolnost da je na sl. br. 40 predstavljen još i pas, mislim da više upućuje na pretpostavku o realnim scenama lova. Po svemu izgleda da se u ovome kraju, a naročito u Uboskom, uveliko njegovao lov sa sokolovima, koji je bio odlika njegovih bogatih mještana. Ovdje spadaju i dvije interesantne scene koje se nalaze na sljemenjacima nekropole u Ljubinju i nekropole br. 1 u Uboskom (sl. br. 9 i 33). U prvom slučaju vidimo dvije jednake predstave neke četveronožne životinje sa jako izdignutom glavom na dugačkom vratu i sa gore podignutim i na dvije strane povijenim repom, ispred koje je čovjek — muškarac koji u jednoj ruci drži povelik gore okrenut mač a drugu je upravio prema životinji. Scena se prvi puta vidi na stećcima. Teško je reći šta ona znači. Ako se malo bolje zagledamo, vidjećemo da se životinje nalaze na jednoj pravougaonoj plastičnoj plohi koja bi mogla biti predstava štita. Čovjek bi onda taj štit pridržavao drugom rukom. Predstavu čovjeka sa štitom i mačem smo već evidentirali na stećcima. Ovdje je ta ista scena, samo što na štitu imamo životinju sa razgranatim repom kao heraldičku oznaku. Sa ovim je nužno povezati slučaj one životinje na štitu sljemenjaka u Uboskom (sl. br. 33). Tamo sam rekao da je to stilizovani mladi jelen kao heraldički motiv. I ove stilizacije na štitovima sljemenjaka u Ljubinju veoma sliče onoj u Uboskom, a pošto se također nalaze na štitovima, mislim da ih možemo tretirati također kao stilizovane jelene. Dakle, imamo i u Uboskom i u Ljubinju jelene kao osnovne i jedine oznake grbova. To govori da su u ovome kraju živjeli viši feudalci, a posebno da je Ubosko usko vezano za Ljubinje, a ne za Stolac, jer u Stocu i njegovoj okolini nisu nađeni ovakvi grbovi. U ovu grupu uvrstio sam i scenu lova na medvjeda ili borbe čovjeka sa medvjedom koja se nalazi na sljemenjaku nekropole br. 1 u Uboskom (sl. br. 36). Ta originalna scena je puna dramatike — čovjek kopljem ubada medvjeda u trbuh, a medvjed se u svojoj odbrani propeo i kao da grčevito napada na čovjeka — neprijatelja. Jedinu ovoj sličnu scenu našao sam u Podgradinju u Gornjem Hrasnu. Budući da ove dvije nekropole nijesu daleko jedna od druge (oko 14 km zračne linije), pretpostavljam da je obadviije scene mogao raditi isti majstor.⁸³

Motiv jelena (i srne) bio je vrlo omiljen na stećcima našeg područja. Pored već spomenutih scena lova na jelene ili onih gdje su stilizovani jeleni na štitovima kao oznake grbova, ili onih u kojima je motiv vezan sa motivom ptice, ističu se i posebne predstave sa samim jelenima. Tako u Premilovom Polju vidimo predstavu sa 5 jelena

(sl. br. 19), na 2 sanduka Uboskog i Vlahovića sa 2 jelena, te na još 4 sanduka raznih nekropola vidimo po jednog osamljenog jelena (sl. br. 44 i druge). Ovaj motiv se, dakle, javlja ukupno 22 puta sa više od 30 jelena, u raznim varijantama. Ovoliki broj jelena opravdan je razlog pretpostavci da je ova plemenita životinja u šumama ovoga kraja bila zastupljena u znatnom broju, a možda je i kao pripitomljena njegovana. Može se reći da su jeleni kao reljefni motiv jedna od glavnih karakteristika ljubinskog kraja,

I **predstava ptice** je bila omiljen motiv ljubinskih stećaka. Kada smo govorili o motivu krsta, spomenuta je pojava ptica u 2 slučaja (sl. br. 32 i 50). Isto tako, ptice se javljaju i uz motiv jelena i srna, o čemu je također već nešto rečeno na odnosnom mjestu (sl. br. 31, 40 i 41). U dvije scene lova (sl. br. 36 i 39), kao i u jednoj predstavi konja sa jahačem (sl. br. 4), također vidimo po jednu pticu. Pored svega toga, još u 2 slučaja imamo ptice: na zabatu sljemenjaka br. 17 u Premilovom Polju vidimo jednu, a na zabatu sljemenjaka br. 5 u Uboskom vidimo 2 ptice koje su jedna prema drugoj okrenute. To znači da je na stećcima ljubinskog kraja u 9 slučajeva predstavljena ukupno 21 ptica. Nije isključeno da se još neka ptica nalazi i na spomenicima koji su oštećeni i na onima koji su prevrnuti. O pojavi ptica na stećcima izrazio sam neke pretpostavke na drugom mjestu.³⁴ Ni sada se u tom pogledu ne bi moglo ništa novo tvrditi. Mislim da ptice koje se ovdje nalaze uz motive krstova možemo smatrati ili golubovima ili gavranovima, jer tako predstavljene imaju značenje elemenata kršćanske simbolike, dok bi ostale brojne ptice trebalo smatrati sokolovima i njihovu pojavu objašnjavati kao realnu predstavu čestih događaja feudalaca ljubinskog kraja koji su se bavili lovom i za taj lov njegovali i upotrebljavali sokolove. Napomenuo bih još i okolnost da su sve ptice, osim jedne nesigurne pojave iz Žrnja, osobina dviju nekropola — nekropole br. 1 i 2 u Uboskom, dakle, osobina samog Uboskog. I to upućuje na zaključak da se Ubosko ističe u ljubinskom kraju.

U grupu figuralnih motiva treba ubrojiti i **predstave osamljenih ljudskih figura**. Na stećcima našeg područja evidentirane su 4 takve predstave, od kojih su dvije vrlo značajni unikati: jedna se odnosi na žensku figuru visokog sanduka u Premilovom Polju (sl. br. 25), a druga na ljudsku figuru na sanduku u Vlahovićima (sl. br. 55). Prema položaju ruku — jedna ispred grudi, a druga gore podignuta i povijena — i nešto nagetoj glavi pretpostavljam da prva predstavlja plesačicu. Druga figura ima sastavljene i u koljenima nešto povijene noge, jednu ruku podbočenu, dok joj je druga savijena u laktu i gore i naprijed nešto izdignuta. Prsti te ruke su rašireni i nesrazmjerno veliki. Izgleda da je figura naga. Teško je reći

⁸³ Isti, Stećci u Gor. Hrasnu, Naše starine, VII, Sarajevo, 1960, 95.

³⁴ Isti, Kalinovik, Sarajevo, 1962, 91.

šta ona znači, najvjerovatnije, opet, ples. Treća predstava se nalazi na spomeniku br. 6 u Uboskom i odnosi se na muškarca. Držim da je uz ovu figuru mogao biti još neki motiv, jer je kamen oštećen. Četvrta pojava se nalazi na sanduku br. 1 u Premilovom Polju i predstavlja muškarca sa mačem. Kako je drugi dio ukrašene stranice danas nevidljiv (u ogradi je), to je lako moguće da tu ima još nešto isklesano.

Od ostalih figuralnih predstava treba navesti **predstavu konja i predstavu lava**. Prva se nalazi na spom. br. 11 Premilovog Polja, a druga je na zabatu sljemenjaka br. 5 u Uboskom, (sl. br. 33). Pretpostavljam da je uz konja bilo još nešto prikazano, ali se to danas više ne raspoznaje. Druga predstava je originalna. Nije sasvim jasno koja je životinja tu prikazana. Najviše me podsjeća na lava, ali sam motiv, kada životinja ne bi imala dugačak rep i pandže na nogama, bio bi vrlo sličan motivu jelena pred izvorom vode, kakav sam našao na nekropoli u Bitunjoj,³⁵ koja nije daleko od Uboskog.

U kategoriju ostalih motiva ubrojao sam **motiv »kamenice«**, koji se javlja 7 puta na vodoravnim stranama ploča i sanduka raznih nekropola. On se ni po čemu ne razlikuje od takvog motiva na stećcima drugih nekropola u Bosni i Hercegovini, osim »kamenice« u Dubočici, koja je naročito lijepo ukrašena — oko nje je višelisna rozeta u kružnom vijencu. O ovome motivu sam ranije pisao.³⁶

Ako ovome svemu dodam još 2 **predstave paralelnih rebara** na vodoravnim stranama ploče i sanduka u Bančićima i Rđusima, zatim 1 predstavu ruku uz štit sa mačem u Miljanovićima i 1 **predstavu pehara** na nekropoli br. 2 u Uboskom, onda smo iscrpili sve motive koji se vide na reljefima stećaka ljubinskog kraja. Dosada nema dovoljno elemenata da bi se moglo objasniti porijeklo dosta rijetkog motiva rebara na stećcima — to pomalo podsjeća na krov kuće. Pojava ruke uz mač ima svoje opravdanje. Motiv pehara sam našao još samo na nekoliko stećaka Ziemlja i Nevesinskog polja. Najvjerovatnije taj motiv predstavlja rekvizit vjerskog obreda,

Natpisi stećaka

U ljubinskom kraju ima 12 stećaka sa natpisima koji su sačuvani i koje je, uglavnom, bilo moguće pročitati, i to: u Miljanovićima — 1, u Donjoj Kapavici — 1, u Premilovom Polju — 5, u Uboskom — 2 i u Vlahovićima — 3. Međutim, konstatovao sam da je i u Žrvnju bio natpis, koji je toliko oštećen da ga danas ne možemo rekonstruirati, Isto tako, zbog izlizanosti većine slova, natpis na stećku br. 5 u Premilovom Polju nije moguće rekonstruirati, inače, bi to bio šesti natpis te nekropole. Natpis krsta na Ružića nji-

vama, kod koga je očuvan samo početak, može se uzeti kao sedmi natpis Premilova Polja. Prema tome, može se reći da na evidentiranim nekropolama u okolici Ljubinja imamo ne 12, nego 15 natpisa. To je relativno velik broj, koji, u odnosu na druge, već obrađene krajeve Bosne i Hercegovine, stećcima Ljubinja znatno podiže značaj.

Po lokacijama vidimo da stećci sa natpisima skoro isključivo pripadaju sjevernijim nekropolama, tj. nekropolama koje se približavaju nekropolama područja Stoca, na kojima je evidentiran relativno veliki broj natpisa.

U odnosu na osnovne oblike spomenika naši natpisi se nalaze na 6 ploča, 4 sanduka i 5 spomenika u obliku krstova. Natpisi južnih nekropola nalaze se isključivo na stećcima u obliku krstova.

Po sadržaju kao i po paleografskim i drugim jezičkim osobinama natpisi ovoga kraja ne predstavljaju ništa posebno u odnosu na osobine drugih natpisa bosanskohercegovačkih stećaka.

Miljanovići

Kako je već naprijed rečeno, natpis ove nekropole nalazi se na istočnoj strani spomenika u obliku krsta. On je urezan u 4 reda, i to nakon što su isklesani ukrasni i simbolični motivi s te strane spomenika, što je očito jer mu neka slova nisu mogla stati na pravo mjesto.

Natpis izgleda ovako:

1 СНЕ ЛЕЖИ ПОХВАЛ(Н)И МИ ЈУНАК РАДИХНА
И СНЕ УС(Е)С(И)Е СИН МУ ВУКОСАВ

(sl. br. 2).

Natpis je objavio Luka Zore, zatim Matija Bijelić, a potom K. Herman i Lj. Stojanović,³⁷ i tada je dosta dobro pročitano. U najnovije vrijeme registrovao ga je i M. Vego.³⁸ Njegovo čitanje je sasvim tačno.

U transkripciji natpis glasi ovako:

A SIE LEŽI POHVAL(N)I MI JUNAK RADIHNA
I SIE USIE(Č)E SIN MU VUKOSAV'

Pisar je bio vješt u poslu. Njegova slova su uobičajena u ovoj vrsti natpisa. Neobična mu je riječ POHVALIMI koja je ovdje, bez sumnje, korištena u smislu **pohvaljeni, hvaljeni** (junak).

Po obliku većine slova, kao i po ostalim likovnim osobinama, ovaj spomenik, po mome mišljenju, potiče iz kraja XV vijeka.

Natpis sam pregledao i snimio u martu 1963. godine.

Donja Kapavica

Na jugoistočnoj čeonj strani osamljenog spomenika u obliku krsta na lokalitetu Sikimuša ure-

³⁵ Isti, Stećci u Bitunjoj, Naše starine, IX, Sarajevo, 1963.

³⁶ Isti, n. d.,

³⁷ L. Zore, Starinski natpisi, Slovinac, 1881, 66; M. Bijelić, Isto tamo; C. Hormann, Wissenschaftliche Mittheilungen, III, 495; Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. III, br. 4858.

³⁸ M. Vego, Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1962 (Arheologija), 222.

zan je natpis u 2 duža i 10 kraćih redova i on glasi:

4CE ΛΕΞΗ ΠΑΡΜΙΣΟ ΔΥΣΑΥΒ
4 CH ΒΗΛΕΓ ΣΕΥΕ ΔΡΥΣΣ ΜΧ
ΗΠΑΥΚΟ Η ΠΗΣ4

(sl. br. 14).

O ličnosti koja se u ovome natpisu spominje nemamo dosada nikakvih podataka. Iz natpisa se vidi da je klesar (»kovač«) urezao slova za natpis (»dijak«). Izgleda da je slova urezivao direktno, bez prethodnog crteža. Slovo 2 mu je neuobičajeno, C je obratno postavio, a N mu je također ne baš često slovo u ovakvim natpisima.

Transkripcija natpisa glasi:

ASE LEŽI TVRTKO VUKAC' SI BILEG SEČE
UNUK MU IVANKO I PISA

Prema izgledu većine slova, kao i prema obliku krsta, ovaj natpis, po svoj prilici, potječe iz kraja XV vijeka.

Evidenciju natpisa obavio sam u martu 1963. godine.³⁹

Premilovo Polje

Na stećcima nekropole u Premilovom Polju i u njenoj blizini postoji 7 natpisa:

Prvi je na spomeniku koji je u skici nekropole obilježen brojem 3. Na njegovoj jednoj užoj strani urezan je slijedeći tekst:

4CE ΛΕΤΗ ΡΑΡΟCΔΟΒ ΡΥΝΗΛΒ
CΗΡΟΜΒ ΡΒΣΜΙCΟΜΒ

(sl. br. 16).

Natpis je već nekoliko puta publiciran. Najprije ga je prije 70 godina objavio V. V. Vukasović, a po njemu Lj. Stojanović,⁴⁰ koji su pogrešno čitali prezime (VUČIĆ umjesto DUČIĆ). Kasnije su ih u tome ispravili M. Bijelić⁴¹ i K. Herman. Natpis je saopštio i M. Vego.⁴²

Ispred natpisa nema znaka krsta. Slovo 2 je prikazano vrlo neobično — kao + (ne kao X, kako je to Vego naveo), D piše znatno drugačije od uobičajenog kao i kod nekih drugih natpisa ove nekropole, u pisanju slova V nije dosljedan, završna zapeta kod slova C stavljena je naprijed umjesto nazad, što je i Vego konstatovao. Inače pisar upotrebljava poluglas iza riječi koje se završavaju suglasnikom, samo su mu ti poluglasi

u dva slučaja odvojeni od završetka riječi i padaju u početak novoga reda zbog toga što nije znao da isplanira površinu na kojoj je klesao — klesao je neposredno, bez uzorka.

Transkripcija ovoga natpisa glasi:

ASE LEŽI RADOSAV' DUČIĆ' SINOM'
CVJETKOM'

Mislim da ovaj natpis potječe oko polovine XV vijeka.

Dučić se kao prezime donjih Vlaha spominje u nekim dokumentima Dubrovačkog arhiva.⁴³

2 — Drugi natpis je na sanduku br. 4. I on je urezan u 4 reda, Glasi ovako:

ΗCΕ ΛΕΤΗ CΠΗΠCΟ ΡΑΡΟCΔΛΗΤΒ
ΒΟΤΕ ΡΑCΝΟ ΜΗ CΑΜΒ ΛΕΓΔΩ
Η ΔΕΛΕ ΜΗ ΜΗΕ ΛΕΧΔΜΗ

(sl. br. 17).

I ovaj natpis su objavili svi naučna radnici koji su spomenuti kod prvog natpisa, dakle, i V. V. Vukasović, i M. Bijelić, i K. Herman, i Lj. Stojanović, a nedavno ga je pomenuo i M. Vego.⁴⁴

Po svemu se vidi da je ovaj tekst uklesao onaj isti majstor koji je klesao i prvi natpis: za slovo 2 upotrebljava znak +, a u jednom slučaju znak X, slovo D je potpuno isto kao i kod prvog natpisa. I ostala slova, u prvome redu K i Č, su također jednaka. Po imenu pokojnika vidi se da se u ovome kraju upotrebljavala ikavština. Riječ VELE se i danas počesto čuje u značenju **dugo**. Neobično je što prva riječ ne glasi ASE kao što je to redovna pojava, nego ISE, što je uočio i M. Vego.

Transkripcija ovoga natpisa glasi:

ISE LEŽI STIPKO RADOSALIĆ' BOŽE DAVNO
TI SAM LEGAO I VELE TI MI E LEŽATI

Srednjovjekovni Radosalići se spominju na nekoliko mjesta. Jusuf Radosalić se spominje u dosada najstarijem poznatom turskom statističkom registru posvećenom Bosni, koji je napisan svega 6 godina nakon osvajanja Bosne a koji se danas čuva u Carigradskom arhivu⁴⁵ (1468—1469). To je očit dokaz: da je Jusuf jedan od prvih konvertita iz Bosne. U drugoj polovini XV vijeka Simko Radosalić, zajedno sa Radonjom Grubačevićem i drugim tada poznatim majstorima — klesarima i kamenarima, radi na opravci gotičkih dekoracija na Dvoru i drugim poznatijim zgradama Dubrovnika.⁴⁶

³⁹ B. Hrabak, n. d., 37.

³⁹ Š. Bešlić, Novopronađeni natpisi na stećcima, Naše starine, IX, 143—144.

⁴⁰ V. V. Vukasović, Viestnik, XII (1890), 43; Lj. Stojanović, n. d., br. 4826.

⁴¹ M. Bijelić, n. d., 298—299, sl. 1; C. Hörmann, n. d., 495.

⁴² M. Vego, n. d., 220

⁴⁴ V. V. Vukasović, Viestnik, X (1888), 73; M. Bijelić, n. d., 304, sl. 9; C. Hörmann, n. d., 497—498, Fig. 22; Lj. Stojanović, n. d., br. 4830; M. Vego, n. d., 220.

⁴⁵ M. T. Okić, Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie apres des documents turcs inedits, Südost Forschungen, München, 1960, (Band XIX), 119.

⁴⁶ C. Fisković, Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku, Zagreb, 1947, 31; (Vidi i o još nekim Radosalićima u poglavlju I ove radnje!).

Iz dokumenata Dubrovačkog arhiva vidi se da je u drugoj polovini XV vijeka katunar vlaha Goduna bio neki Vukac Radosalić. U istim dokumentima se i neki drugi vlasii Radosalići spominju.⁴⁷

Po svemu izgleda da je ovaj natpis nastao oko polovine ili još koju godinu iza polovine XV vijeka.

3 — Treći natpis je na spomeniku br. 6 i izgleda ovako:

† (HE AEXH ΠΟΤΡΑΤΕ ΒΟΓΔΑΝΙΧ

(sl. br. 18).

Ispred natpisa nema oznake krsta. Za razliku od prethodnih i ostalih natpisa ove nekropole, ovdje je slovo Ž sasvim drugačije — krstić sa dole dvije kose crtice. Slovo Z je dosta neobično — kao da mu nedostaje još donji zavoj, N je samo jedna prelomljena crta sa srednjim dijelom koji je vodoravan, D je isto kao i kod prethodna dva natpisa. Pisar i ovdje upotrebljava poluglas.

Transkripcija ovoga natpisa je sljedeća:

A SIE LEŽI POZNANJ' BOGDANIĆ'

Natpis su objavili M. Bijelić, K. Horman i Lj. Stojanović.⁴⁸ ali su pogrešno čitali prezime — kao GORANIĆ umjesto BOGDANIĆ. M. Vego je spomenuo ovaj natpis i tom prilikom ispravio pogrešno čitanje prezimena.⁴⁹

Trgovac Radosav Bogdanić se pominje u dubrovačkim spisima.⁵⁰

Držim da ovaj natpis spada u sredinu XV vijeka.

4 — Četvrti natpis nekropole Premilovo Polje urezan je u dva reda jedne čeone strane prevallenog visokog sanduka koji na našoj skici nosi broj 19 (sl. br. 26). On izgleda ovako:

† AEE AEXH ΠΑΠΩ ΡΑΒΟΔΗΧ

I njega su objavili M. Bijelić, C. Hörmann i Lj. Stojanović⁵¹ i to sasvim pravilno. I M. Vego je spomenuo ovaj natpis, zamjerivši predhodnim naučnim radnicima što nisu naveli da se prije početka natpisa nalazi urezan krstić. On je natpis datirao u XV vijek i pripisao klesaru škole iz koje su i oni koji su klesali ostale natpise iz Premilovog Polja, jer da se »ne razlikuju ni po čemu« osim po izgledu slova C.⁵²

Urezani krstić ovdje je kos, kao što je kos i onaj koji se upotrebljava za slovo Ž. Slovo Č se još i ne razlikuje toliko mnogo od toga slova ostalih natpisa nekropole koliko npr. slovo E, koje je u jednom slučaju oštro, kao ugao, zalomljeno,

slovo P vuče na rukopisno, a A i D sasvim sličje rukopisnim a ne lapidarnim slovima. Iz toga zaključujem da je pisar bio neki drugi čovjek a ne onaj koji je urezivao prva 3 pomenuta natpisa, kako to Vego misli. Pisar, inače, nije sasvim dosljedan jer, npr., za slovo O upotrebljava dva različita znaka. Inače, većina slova ovoga natpisa zaista upućuje na relativno kasnije datiranje, najvjerojatnije u drugu polovinu XV vijeka,

Prema tome, transkripcija ovoga natpisa bi izgledala ovako:

ASE LEŽI PAVAO RADOVIĆ'

5 — Na ovoj nekropoli dasada nije bio uočen još jedan natpis. On se nalazi na dosta utonutoj ploči koja je u našoj skici obilježena brojem 5. Na žalost, natpis je od atmosferilija skoro sasvim uništen, što je i razlog da se nije uočio. Ipak se neka slova vide. On glasi:

AC . . EX . Γ . . H . ONHX

Dosta je vjerovatno da prve dvije riječi toga natpisa u transkripciji glase:

ASE LEŽI...

Dalje slijedi prezime pokojnika koje se ne može rekonstruirati, ali koje sigurno počinje slovom G, a završava sa ONIĆ'.

Slova ovoga natpisa imaju sličnosti sa slovima prvih triju natpisa, pa bi i vremenski odgovarao njima — dakle, XV vijek.

6 — Šesti natpis urezan je na osamljenom velikom krstu koji se nalazi oko 500 m zapadno od nekropole (sl. br. 27). On izgleda ovako:

AEE AEXH ΡΑΨΚΟΔ

Objavili su ga: V. V. Vukasović, M. Bijelić, K. Herman i Lj. Stojanović, a nedavno i M. Vego.⁵³

Ime pokojnika, zato što se završava neobičnim slovom, čitano je različito — kao RAŠKOD, ali više kao RAŠKOJA.

Natpis je, inače, tvorevina vještog majstora. Posljednje slovo je sasvim neobično slovo **h**

Mislim da ga treba čitati ovako:

ASE LEZI RAŠKOJA

Najvjerojatnije je da natpis, zajedno sa krstom kao spomenikom, spada u XVI vijek.

7 — Sedmi natpis je na obližnjem krstu, na Ružića njivama. Od njega danas imamo samo početak čija transkripcija izgleda ovako:

SIE LEŽI

Na žalost, ostala slova toga natpisa se ne vide.

Po obliku spomenika, a i samih slova, taj natpis je vjerovatno koju deceniju stariji od prethodnog — Raškojevog. Prema tome, on bi mogao spadati u početak XVI vijeka.

⁵³ V. V. Vukasović, Viestnik XII (1890), 43; M. Bijelić, n. d., 302—303, sl. 7; C. Hörmann, n. d., S. 497—498, Fig. 20; Lj. Stojanović, n. d., br. 4828; M. Vego, n. d., 221

Ubosko

Na nekropolama Uboskog nalaze se 2 stećka sa natpisima u starobosanskoj cirilici.

1 — Jedan natpis je urezan na utonuloj ploči koja je sa još malim brojem stećaka i fragmenata preostala na Grebuši. Za ovu ploču pretpostavio sam da je bila unutar zidova nekadašnje crkve čiji se ostaci temelja i danas tu primjećuju.

Natpis ove ploče objavio je V. V. Vukasović, a po njemu i Lj. Stojanović.⁵⁴ Vukasović ga je dobro pročitao i približno tačno datirao sa XV vijekom.

Natpis je urezan u 3 reda i izgleda ovako:

4CE ΛΕΖΗ ΔΑΒΗΧΗΟΒ ΡΑΔΩΩΑΡΩΟΗΑΒ
VWVE M411W ΔΑ CH ΒΛΑΓ

(Vidi sl. br. 51).

Njegova transkripcija glasi:

ASE LEŽI DABIŽIV' RADOVANOVIC'
ČOČE TAKO DA SI BLAG

Iako smo često skloni da u natpisima na stećcima gledamo stereotipne formule epitafa po ugledanju na rimske, ipak nam neki natpisi stećaka svojim lijepim narodnim jezikom originalno i neposredno saopštavaju i poručuju nešto što i danas nije neaktuelno. To ČOČE, TAKO DA SI BLAG ne kaže samo da je DABIŽIV bio čestit i voljen čovjek u svojoj sredini, nego i da bi svi ljudi koji pročitaju taj natpis trebalo da se ugledaju na DABIŽIVA i da budu poštenji, odmjereni u svojim postupcima, smjerni — blagi.

Pisar je dosta dobro poznao svoj posao. On uglavnom upotrebljava tipična slova, osim za Ž, Č i N, gdje koristi znakove X, Ħ i H. Inače, većina slova ovoga pisara upućuje na XV vijek, i to više na drugu polovinu toga vijeka. I M. Vego je, spominjući ovaj natpis, izrazio mišljenje da bi mogao poticati iz XV vijeka.⁵⁵

2 — Drugi natpis se nalazi na jednom manjem ali dosta visokom sanduku glavne nekropole na Uboskom polju, koji je u skici obilježen, kao spomenik br. 7, a koji do našeg evidentiranja nije bio poznat naučnoj javnosti. U međuvremenu ga je M. Vego evidentirao i objavio. On je vidio natpis na sjevernoj čeonj strani i nekoliko slova na zapadnoj bočnoj strani i zabilježio ga ovako:

+ WBAH 8MXB... MHΛO OCTOE NECH 4 PH..

Po njemu ovaj natpis u transkripciji glasi:

OVDI UM(R)H'... MILO. OSTOJE NEČAK
A PI(SA)...

(Sl. br. 37).

Međutim, Vego nije vidio drugu čeonu stranu toga sanduka na kojoj je natpis uklesan u 6 re-

⁵⁴ V. Vukasović, Viestnik X (1888), 52; Lj. Stojanović, n. d., br. 4886.

⁵⁵ M. Vego, n. d., 223.

⁵⁶ M. Vego n. d., 222—223.

dova, pa, iako je oštećen, bolje se uočava i čita nego onaj dio natpisa na sjevernoj strani. Tu je upravo glavni dio natpisa toga spomenika i bez njega on ne znači mnogo. Natpis na toj južnoj strani izgleda ovako:

+ 4CE ΛΕΖΕ ΠΟΜΟΤΑ(N) ΩΣΤΟΙΟΙC
MCO MENE... NCO ME...

(Sl. br. 38).

Transkripcija njegova glasi ovako:

ASE LEŽE POMOĆA(N) OSTOIC'
TKO MENE ... NKO ME...

Ostojić se kao prezime donjih Vlaha spominje u nekim dokumentima Dubrovačkog arhiva.⁵⁷

Po obliku slova izgleda da ovaj natpis potječe iz XV vijeka.

Vlahovići

1 — U podu crkve nalaze se 2 ploče sa natpisima. Prva, manja, ima urezan tekst u obliku pravougaonika, i on izgleda ovako:

+ 4CE ΛΕΖΗ ΠΗΕΖΒ ΠΛΑΤΒ ΒΚΕΛΗΑΒ
8 CPOWH YPBCOON 8 CΠΕΤΟΜΒ ΛΕΖΑΡΧ
VΛΟΠΒΕ M4CO ΔΑ ΗΝΕCΗ ΠΡΟΙΛΕΤΒ
ΔΕ ΜΗΙΔΗ 8 ΜΕ

(Sl. br. 60).

Ovaj natpis je već nekoliko puta objavljen. Najprije je o njemu pisao Luka Zore, zatim M. Bijelić i K. Herman, a onda i Lj. Stojanović; na njega su se osvrtni i drugi naučni radnici, a nedavno je o njemu pisao i M. Vego.⁵⁸

Natpis se čita bez teškoća jer su slova uglavnom uobičajena i jer je dobro sačuvan. U transkripciji on glasi:

ASE LEŽI KNEZ' VLAČ' BIJELIĆ' U SVOJOJ
CRKVI

U SVETOM' LAZARU ČLOVJEČE TAKO DA
NIJESI

PROKLET'NE TIKAJ U ME

Iz natpisa se vidi da je VLAČ bio ugledna ličnost u Vlahovićima i da je podigao crkvu sv. Lazara, što je bez sumnje bilo prije dolaska Turaka. Kako su Turci ovaj kraj zauzeli 1465. god.,⁵⁹ i kako se kao katunar Velikih Vlaha oko 1470. god. spominje Vukosav Vlađević,⁶⁰ to je opravdana Vegina pretpostavka da je crkva podignuta polovinom XV vijeka i da natpis na ploči kneza Vlača potiče prije 1470. god. U prilog takve pretpostavke govore i oblici većeg broja slova natpisa koji su tipični za XV vijek.

⁵⁷ B. Hrabak, n. d., 37.

⁵⁸ L. Zore, Starinski natpisi, Slovinac, 1880, 278; M. Bijelić, Dva starobosanska natpisa u Vlahovićima, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1890, 225; C. Hörmann, n. d., 492; Lj. Stojanović, n. d., br. 4832; M. Vego, n. d., 224—225.

⁵⁹ M. J. Dinić, Glas SKA, 182, 247.

⁶⁰ B. Hrabak, n. d., 30—31.

2 — Drugi natpis na ploči u crkvi je odmah do prvoga, ali je oltaru bliži onaj prvi, ktitorski. I ovaj je urezan u obliku pravougaonika, ali, pošto je duži, ima 2 odnosno 3 reda. I on počinje krstićem čiji je gornji uspravni krak u obliku vjenčića. Natpis izgleda ovako:

† 4C6 AEXH OXKOCQOB OOEPOQ4 OΛAΔEONAB
C MOMB APXΓOM4XB APXHNOMB H Z4FHBOXB
P4 PZMHPRON KPAHHE KOMOT4 ΓOCΠO4HPI4
H 4OPECOWE ME APXHNPI4 P4 CPOX ΠΛEME
PHM8 64WHPI8 H 44E ΠPOCKAEMTB MCCO ΔE
8 ME M4CCP8MH

(Sl. br. 61).

I ovaj natpis je objavio Luka Zore, zatim M. Bijelić, V. V. Vukasović, i K. Herman i Lj Stojanović.⁶¹ U najnovije vrijeme je o njemu pisao i M. Vego.⁶² Držim da su svi oni ponešto pogriješili. Zore je, pored ostaloga, čitao: SAGIBOH NA RZMIRNO UKRAJ. Po Bijeliću, Herman je čitao nešto drugačije nego kako je napisano, u čemu ga je i Vego ispravio. Dio natpisa KO MOGA Vego čita KO(N) jer taj prijedlog nalazi u bosansko-humskim poveljama (npr. KON NOGU), kaže da je majstor pogrešno urezao TKO umjesto KO i da slovo D ima petljicu kao takvo kurzivno u XV v. Ja mislim da je majstor nehotično izostavio D, a ne N u prijedlogu KOD, da on svjesno urezuje TKO, a ne KO, jer tako isto piše TKO ČE U ME... a slovo D nema petljicu (trokutića) na donjim krajevima, kako je to ponegdje i u lapidarnom pismu uobičajeno. Osim toga, majstor i na druga dva mjesta ispušta po jedno slovo — u riječi RZMIRNOI i u riječi BAŠINU. Inače, on je dosta vješt u svome poslu; slova su mu pravilna i lijepa, dosljedno upotrebljava poluglas, itd. U mnogo čemu natpis ima iste osobine kao i onaj prvi, ali se od njega ipak razlikuje. Ta se razlika prije svega očituje u pisanju slova D i Č. Zbog toga mislim da se ovdje radi o dvojici pisara, što upućuje i na vremensku razliku urezivanja natpisa. Po svoj prilici natpis se odnosi na sina kneza Vlaća Bijelića, koji je poginuo zajedno sa ocem, što je moglo biti između 1470. i 1482. god., kako to Vego pretpostavlja, jer se vojvoda Vukosav 1470. godine spominje kao vlaški katunar, a Turci su Hercegovinu definitivno zauzeli 1482. god. i vjerovatno u njihovo vrijeme ne bi se u natpisu isticala titula vojvode, ako se ona smatra nasljednom.

Oblik većine slova ovoga natpisa najbliži je drugoj polovini XV vijeka.

Transkripcija natpisa glasi:

⁶¹ L. Zore, n. d., 295; M. Bijelić, n. d., 226; V. V. Vukasović, Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini, Starohrvatska prosvjeta, I (1895), 40—41; C. Hörmann, n. d, S. 493; Lj. Stojanović, n. d., br. 4833.

⁶² M. Vego, n. d., 225—226.

ASE LEŽI VUKOSAV' VOEVODA VLAČEVIĆ'
S MOM' DRUGOVAH' DRUŽINOM' I ZAGI-
BOH'

NA RZMIRNOI KRAINE KO MOGA GOSPO-
DINA

I DONESOŠE ME DRUŽINA NA SVOU PLE-
MENITU

BAŠINU I DA E PROKLET' TKO ČE U ME
TAKNUTI

3 — Treći natpis Vlahovića je na postolju stećka koji je iskorišten kao dovratnik dvorišnog ulaza. Pošto je komad postolja odlomljen, natpis danas nije čitav. On također počinje krstićem i ima 4 reda. Transliteracija mu je ovakova:

† 4C6 AEXH BXK44 BXVHNHNB
BH4H CE ΓA4MEHHE VMHO..
ME 4 B4CB 6PB 6A4COC4O...
PHHBN4PB

(sl. br. 62).

Ovaj natpis je objavio M. Bijelić, a po ovome i K. Herman,⁶³ ali je tada, usljed dugotrajnog djelovanja atmosferilija na natpis, viđen samo njegov mali dio. Nešto prije mene natpis je vidio i uzeo njegov odljev u gipsu M. Vego, te ga je objavio u Glasniku Zemaljskog muzeja.⁶⁴ On ga je dobro pročitao, samo što je tvrdio da u prezimenu nedostaje slovo I da to se to prezime moglo pročitati kao VUČIHNIĆ. Ja mislim da je ta riječ potpuna, samo što jedno slovo, naknadno urezano od istog majstora, koje je nešto iznad reda, nije H, kao što misli Vego, nego I, zbog čega prezime, po mome mišljenju, treba čitati kao VUČINIĆ, a ne kao VUČIHNIĆ, i to bez I, koje je majstor, navodno, zaboravio da ukleše. Za ovakvo čitanje govori i okolnost što je to prezime vjerovatno moglo postati prije od patronima VUČINA, nego nego od VUČIHNA. Inače, Vego sasvim analogno poznatim natpisima rekonstruira dijelove natpisa koji danas nedostaju. Koristeći se Veginom rekonstrukcijom, transkripcija ovog natpisa bi izgledala ovako:

ASE LEŽI VUKAC' VUČINIĆ' (NA PLEME-
NITOJ)

VIDI SE ZLAMENJE, ČTIO(ČE, POMENI)
TE, A VAS'

B(O)G BLAGOSLO (VIO. A PIŠE DIJAK) PRI-
BISAV'

Po obliku slova, nekim jezičkim terminima, kao i drugim okolnostima, rekao bih da je ovaj natpis nastao nešto poslije prednja dva, najvjerojatnije krajem XV vijeka.

Napomena:

Na ovome mjestu htio bih da ispravim jedan podatak koji je u literaturi o natpisima stećaka

⁶³ M. Bijelić, n. d., 228; C. Hörmann, n. d., S. 494.

⁶⁴ M. Vego, n. d., 223—224.

pogrešno objavljen. I. Randeo je publicirao još jedan natpis iz Vlahovića, koji glasi: ASE LEŽI STJEPAN A ČINIO MIOGOST KOVAČ.⁶⁵ Međutim, taj natpis tamo ne postoji. Takovo saopštenje je došlo otuda što je Randeo pogrešno iskoristio podatak V. V. Vukasovića star više od 70 godina.⁶⁶ Naime, Vukasović je naveo da je taj natpis iz Radimlje, a ne iz Vlahovića, kako je to Randeo shvatio. Zaista, taj natpis i danas postoji u Radimlji kod Stoca,⁶⁷

Kronologija stećaka

Po svojim oblicima, ukrasima i svim ostalim osobinama stećci ljubinskog kraja ni po čemu se ne razlikuju od dosada evidentiranih stećaka u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, pa prema tome i oni potiču iz istog vremenskog perioda.

Ovdje nisam našao ni jednog spomenika u takozvanom stojećem položaju, kakvi su redovna pojava u istočnoj Bosni, pa nema razloga ljubinske stećke stavljati u XVI vijek i dalje, kako je dobar dio stećaka istočne Bosne datiran. I reljefni motivi naših stećaka imaju najmanje veze sa istočnom Bosnom. To se vidi, npr., po tome što ovdje nema stilizovanih biljaka, polujabuka i spirala kao motiva. Naravno, ovdje izuzimam nekoliko spomenika u obliku krstova koji vremenski mogu da spadaju i u XVI vijek.

Ljubinski stećci imaju mnogo zajedničkih osobina sa hercegovačkim stećcima, a od ovih još najviše sa stećcima oko Stoca. Povijena linija sa trolistovima je tipičan hercegovački motiv. Ima i još mnogo drugih motiva po kojima se vidi jača veza sa Hercegovinom nego sa Bosnom (jelena, scene lova, ptice i dr.). Zbog toga naše stećke, kao i sve hercegovačke, moramo smatrati uglavnom pojavom XIV i XV vijeka.

Vrlo je izrazito to što ljubinske stećke povezuje sa stećcima stolačke okoline. Tako, npr., pojavu motiva ptice na krstu vidimo u području

Gornjeg Hrasna, kao u našem Uboskom.⁶⁸ Motiv borbe sa medvjedom iz Uboskog vrlo je sličan onome u Gornjem Hrasnu (Podgradinje⁶⁹). Frizovi od niza rozeta u kružnim vijencima, koji su karakteristični i za okolinu Stoca, zato što su retardacije simboličnog motiva rozete u vijencu, upućuju na zaključak da naši stećci sa takvim frizovima spadaju u drugi dio razvojnog perioda stolačkih stećaka. I pojava motiva pravougaonih štitova sa heraldičkim oznakama, kao i brojne scene lova sa pticama, a naročito brojni motivi jelena, držim da jasno govore o tome kako je to karakteristično za doba razvijenog feudalizma u Hercegovini.

Pojava motiva fantastičnih životinja, posebno krilatog zmaja u Vlahovićima, koji najviše sličnosti ima sa zmajem u Kalinoviku⁷⁰, jest element za datiranje takvih stećaka više u XV nego u XIV vijek.

Za određivanje kronologije stećaka našega područja vrlo su važni njihovi natpisi. Istina, o većini ličnosti koje se tu spominju dosada nemamo nikakvih istorijskih podataka, ali natpis na grobu vojvode Vukosava Vlačevića u Vlahovićima sigurno potiče nešto iza 1470. god., kada se Vukosav spominje kao katunar Velikih Vlahova.⁷¹ I natpis Vlača Bijelića iz Vlahovića može se uzeti da sigurno potiče iz XV vijeka. Natpis Dučića, Radosalića i Bogdanića sa nekropole iz Premilovog Polja, ili natpis Ostojića iz Uboskog, vjerovatno su iz XV vijeka, tačnije iz druge polovine toga vijeka, jer se Vlasi s takvim imenima češće spominju u dubrovačkim arhivskim dokumentima iz toga doba.⁷² I po svojim paleografskim i drugim jezičnim osobinama ti natpisi spadaju u XV vijek, (osim natpisa na krstovima Premilovog Polja, koji vremenski ulazi i u XVI v.).

Prema svemu izloženom, držim da se sa dosta sigurnosti može pretpostaviti da većina stećaka ljubinskog kraja potječe iz XV vijeka, ali isto tako, da se stećci ovoga kraja protežu u dobar dio XIV kao i u prve decenije XVI vijeka.

⁶⁵ I. Rendjeo, Sredovječni nadgrobni spomenici-stećci, Bibliografija i građa ... VIII (kao rukopis), Zagreb, 1953, 86.

⁶⁶ V. V. Vukasović, Viestnik, V (1883), 117—118.

⁶⁷ A. Benac, Radimlja, Sarajevo, 1950, 39 d, T. XL, sl. 81.

⁶⁸ Š. Bešliagić, Stećci u Gornjem Hrasnu, Naše starine, VII, Sarajevo, 1960, 106.

⁶⁹ Isti, n. d., 95, sl. 6.

⁷⁰ Isti, Kalinovik, Sarajevo, 1962, 40 i 42, sl. 51.

⁷¹ Vidi napomenu br. 60.

⁷² Vidi napomene broj 4, 8, 9, 43, 47 i 57.

In this article the author conveys data and results of his studies of tombstones (known in science as »stecci«), performed in Herzegovina in the vicinity of a small town Ljubinje, between 1960 and 1963.

In the first chapter he gives elementary information about the geography of the area in question, and tries to outline roughly its historical background. All of the area of Ljubinje was in the period of »stec« inhabited by Vlach tribes, who had very good commercial relations with Dubrovnik.

In the second chapter a survey of necropolises with »stecci« is given. It covers 18 necropolises settled near Miljanovici, Grablje, Zrvanj, Vodjeni, Gradac, Dubocica, Ljubinje, Donja Kopavica, Bancici, Premilovo polje, Ubosko and Vlahovici.

In the third chapter the author analyses features of these tombstones—their shapes, ornaments, inscriptions etc., — comparing them to those from other regions, then states his opinion about their characteristics and gives their chronology.

Most of the tombstones in this region (93%), out of 633 all together, are in form of a chest and nearly all of them are placed in west-east direction. 109 exemplars are decorated, which is far above the average. They have 75 various relief-motifs which occur 516 times in total. The most important artistically are the ornaments of the necropolises at Ubosko and Premilovo polje. The most inventive and the most interesting motifs of tombstone ornaments are undoubtedly

those at Ubosko, especially on the monument No 1, on which a fantastic winged beast (picture No 30), or a bird on a deer (picture No 31) can be seen. Then ornaments on the monument No 5 where particularly interesting are the scenes of a lion fighting with a dragon (picture No 34), of a man fighting with a bear (picture No 36), and of men with sword (picture No 35); then those on the monument No 8 on which a woman with birds on her shoulders (picture No 40) and does with birds on their backs (picture No 41) are presented, with the motif of a winged beast repeated under the first doe. Unique are also the motifs of a dancing-girl at Premilovo polje (picture No 25), then those of dancers, and of a dragon swallowing up a kid, in the necropolis at Vlahovici (pictures No 55 and 59).

12 inscriptions in old Bosnian Cyrillic alphabet preserved on the tombstones of this region, represent a valuable scientific material. The most important are those at Vlahovici and Premilovo polje where some persons belonging to Vlach tribes, who lived on this territory in XVth century, are mentioned.

»Stec« from Ljubinje have many similar traits with Herzegovinian ones, particularly with those in the neighbourhood of Stolac.

The author thinks that »stecci« from Ljubinje originated in XIVth century, had their climax in XVth, and lasted for some time in XVIth century.

ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG
NASLIJEĐJA BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO